

GUMDÂN SARAYI HAKKINDAKİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ VE İSLÂM MİMARİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN TARTIŞILMASI

Hakan TEMİR*

Öz

Yemen'in San'a şehrinde inşa edilen Gumdân Sarayı, Arap mimarî eserlerinin en eski ve ilginç olanıdır. İslam coğrafyacılarının yirmi katlı bir bina olarak tarif ettiği saray, müsteşrikler tarafından dünyanın ilk gökdeleni kabul edilir. Mimarî özellikleri ve kullanım amaçlarıyla bu başyapıt diğerlerinden ayrılır. Yemen tarihiyle özdeşleşen Gumdân, rivayetlerde Sebe ve Himyer krallarının idarî merkezi olduğu kadar dinî ayinlerin yapıldığı kutsal mekândır. Sarayı oluşturan unsurlar arasında su saatinin ve gökyüzü hareketlerinin daha rahat gözlemlenebildiği mekânların bulunması, fennî alanda da bir takım çalışmalara ev sahipliği yaptığına işaret etmektedir. Çok amaçlı olduğu düşünülen bu yapının İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemlerde yıkılmasıyla tarihî değeri bir kenara bırakılmış ve her geçen gün izleri silinmiştir. Sarayı oluşturan malzemeler, zamanla başka yapılarda kullanıldığından geriye bir takım hurafe ve mitolojik anlatımlar kalmıştır. Hatta bu anlatılar yapının gerçek mahiyeti üzerinde şüpheler uyandırmıştır. İşte bu yüzden Gumdân'a dair bilgiler yeniden ele alınmalı ve günümüzde her geçen gün ilerleme kaydedilen arkeolojik çalışmaların verileri de dikkate alınarak sarayın esas mahiyeti ortaya çıkartılmalıdır. Böylelikle yapının gerçek özellikleri belirginleşeceği gibi İslâm mimarisi üzerinde muhtemel etkileri tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gumdân, Saray, Yemen, San'a, Gökdelen

Analysis of the Rumors About Ghumdân Palace and Discussing its Effects on Islamic Architecture

Abstract

Gumdân Palace, which was built in Sana city of Yemen, is the oldest and the most interesting of Arab architectural works. Islamic geographers claim that the palace has 20 floors. The palace, which was accepted by the orientalist as the first skyscraper in the world, differs from other palaces with its architectural features and intended use. Gumdân that identified with the history of Yemen, was considered the administrative center of the Sebe and Himyer kings and was perceived as a sacred place for religious rites. Besides, the fact that there are places where the water clock and sky movements can be more easily observed among the elements constituting the palace shows that it is hosting the studies in the field of science. The historical value of this structure, which was thought to be multi-purpose, was demolished in the periods when Islam emerged and its traces were erased day by day. When the materials forming the palace were transferred to other structures in the historical process, there

* Dr. Öğretim Üyesi, Tokat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, h.temir@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0002-4142-6310

were some superstitions and mythological narratives. In fact, these narratives aroused great doubts about the truths about the structure. That is why, historical information about Gumdân should be reconsidered and the main situation of the palace should be revealed by taking into consideration the data of the archaeological works that have been progressing. By doing this, the real features of the structure will become clear and its possible effects on Islamic architecture will be discussed.

Keywords: Ghumdan, Palace, Yemen, San'a, Skyscraper.

Makalenin Geliş Tarihi: 12.05.2020; Makalenin Kabul Tarihi: 08.08.2020

Giriş

İslâm'dan önce Araplar, dinî ve ahlakî alanda yozlaştıklarından câhil olarak nitelendirilir ve her alanda geri kaldıkları düşünülür. Zannedilen aksine tarım, ticaret, mimarî gibi alanlarda ilerleme sağlayan Araplar, İslâm'dan önce birçok kültür hazinesini arkalarında bırakmışlardır. Özellikle “*Saraylar Memleketi*” (Biladü'l-kusûr) olarak tarif edilen Yemen'de çok sayıda saray inşa etmişlerdir. Başta Gumdân olmak üzere Nâit, Selhîn, Beynûn, Zafâr Sarayları (Zî Yezen Sarayı, Riddân Sarayı, Şuhtân Sarayı, Kevkebân Sarayı) Şa'b Sarayı (Halk Sarayı), Anka Sarayı, Mevkel Sarayı, Cevf bölgesindeki Râfin ve Muîn Sarayları, Abs topraklarındaki Hekr ve Ehcar Sarayı, Ebrehe b. Sabâh'ın eniştesinin yaptırdığı Dorum Sarayı, Zî Şân'daki A'mâd Sarayı ve Me'rib Sarayı gibi birçok önemli eseri arkalarında bırakmışlardır. Bu saraylar içerisinde mimarî anlamda hayranlık uyandıran ve şöhreti Arap Yarımadasını aşan Gumdân'dır.¹ Makrizî'nin ifadesiyle dünyanın otuz harikasından birisidir.²

Arap mimarisinin başyapıtlarından Gumdân, birçok mimarî tarzı barındırır. Lakin bu devasa yapının izleri her geçen gün yok olmuş ve gerçek anlatıların yerini mitolojik anlatımlar almaya başlamıştır. Dolayısıyla bu makalede öncelikle saraydan geriye kalan doğru anlatılardan ve arkeolojik kazılardan hareketle yapının varlığı tescil edilecek, sonrasında yapının bânisî ve inşa edilme amaçları tespit edilmeye çalışılacaktır. Yapının varlığı ortaya konulduğunda yapının özellikleri, yıkılma nedenleri ve yıkıldıktan sonra kalıntılarının korunmasında niçin hassas davranılmadığı gibi merak edilen hususlar biraz daha netleşecektir. Böylelikle bu yapıda elde edilen mimarî tecrübenin İslâm kültür medeniyetine ne ölçüde sirayet ettiği konusunda bazı yargılara

1 Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî, *el-İklîl*, (San'a: Dâru'l-Kelime, trz), 8/3, 21.

2 Ebû Muhammed Takiyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-ḥıṭaṭ ve'l-âsâr*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/58.

ulaşılacaktır. Zira bu kadim tecrübenin gerek mimarî gerekse edebî alanlarda yansımalarının olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

1. Kavramlar

Arapça bir sözcük olan Gumdân (غمدان) kelimesinin hangi kökten türediği hususunda farklı aktarımlar bulunmaktadır. Kelimenin Arapçanın çok eski zamanlarına ait olmasından ve zaman içerisinde değişimler geçirmesinden dolayı asıl manayı tespit etmek güçleşmiştir. Nitekim Sebelilerden kalma Müsned hatlarda San'û «صنعو» olarak belirtilen yer San'a şehri, burada yer alan «غ ن د ن» veya «غندن» kastedilen yapı ise Gumdân Sarayıdır.³ Kelimenin aslının Gundan olduğu ancak telaffuzunun zor olması sebebiyle Gumdân'a dönüştüğü veya tam tersi kelimenin aslının Gumdân olduğu ve müsned metinlerde yanlışlıkla yazıldığı düşünülmektedir. Benzer problem kelimenin Arapça harekelemesinde ve Türkçe çevirisinde de söz konusu olduğundan Gumdân, Gamdân, Gımdân veya Gamadân şeklinde telaffuzlarla karşılaşılmaktadır.⁴

Yâkût el-Hamevî, kelimenin kökeni ve manasıyla alakalı görüşleri kısaca ele alarak bir neticeye ulaşmaya çalışmıştır. Yaptığı araştırmalarda iki farklı görüşe rastlamıştır. Birincisinde lügat âlimlerinden İbn Muzaffer, Gumdân kelimesinin askerlerin başı veya başkomutan manasına gelen Umdân (عمدان)'dan türediğini iddia ederken, Ezherî onun görüşünü doğru bulmayarak kelimenin aslının Gumdân olduğunu ve burasının Yemen'deki bir dağın üzerinde Seyf Zî Yezen ailesinin oturması için tahsis edildiğini söylemiştir.⁵ Ezherî'nin görüşünü önemseyen Hamevî, Umdân kelimesinin bilinçli bir tercih olmadığını sadece noktanın bulunmadığı dönemde bu şekilde yazıldığını doğrusunun Gumdân olduğunu düşünür.⁶ Aynı şekilde Hemdânî de Câhiliyenin son zamanlarında kullanılan ismin Gumdân olduğunu ve Arap şiirinde Gumdân ifadesinin yer aldığını belirtir.⁷ Dolayısıyla en doğru okunuş Gumdân şeklindedir.

Gumdân, eski dilde kullanılan bir kelime olduğundan manasını belirlemek zordur. Lügatlarda *g-m-d* kelimesi kılıcın kını, örtü veya kuyudaki su manalarına gelir.⁸ Kelimenin kök anlamını dikkate alan Hamevî, birçok kat-

3 Cevad Ali, *el-Mufassal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, 4. Baskı (Lübnân: Dâru's-Sakî, 1422/2001) 4/94.

4 Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh Ezrakî, *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-Â'sar*, thk. Rüşdi Salih. (Beyrût: Dâru'l-Endülüs, trz), 149.

5 Şihabüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*. 2. Baskı (Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1995), 4/153.

6 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

7 Hemdânî, *İklîl*, 8/3.

8 Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, (Kuveyt: Matbaatü Hukumatü Kuveyt, 1395/1975), 8/469.

tan oluşan sarayın altındaki ev ve arsaları örttüğünden bu isimle anıldığını düşünür.⁹ Aynı şekilde Sâm b. Nûh'un açtığı söylenen kuyuların burada bulunmasından dolayı onların şöhretinden etkilenererek Gumdân kelimesi türemiş olabilir. Belki de hem sarayın devasa gölgesini hem de yakınlardaki kuyuları ifade etmek için bu isim özellikle seçilmişti.

2. Gumdân Sarayının Varlığını Gösteren Kanıtlar

Yapıya verilen anlamın dahi tam olarak tespit edilememesi, saray hakkında birçok abartılı rivayetin bulunması ve sarayın gerçeğe uygun krokisinin çizilememesi Gumdân'ın varlığına dair büyük şüphe uyandırmakta, onun bir faraziye ya da Arap efsanesi olduğunu akla getirmektedir. Fakat tarihî kayıtlar, Arap şiirinin tasvirleri, arkeolojik buluntular ve saraya dair kalıntılar, düşünülenin aksine, yapının var olduğunu gösterir. Üstelik tarihî kaynaklarla günümüzde yapılan arkeolojik çalışmalar birçok noktada uyumludur. Bu sebeple sarayı tanıtmaya başlamadan varlığını gösteren delilleri sıralamak gerekir.

Gumdân, erken dönem İslâm kaynaklarının birçoğunda geçmektedir. İbn İshâk'ın (ö. 151/768) ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *Siyer*'lerinde, Taberî'nin (ö. 310/923) *Târih*'inde adından söz edilir ve Hz. Peygamber'in hayatıyla bir şekilde ilişkilendirilir. Rivayete göre Hz. Peygamber'in doğumundan iki yıl sonra vuku bulan bir savaşta, Seyf b. Zî Yezzen Habeşliler'e karşı başarı sağladığında onu tebrik etmek ve yaptığı işin ne kadar hayırlı olduğunu dile getirmek için aralarında Abdülmuttalib b. Hişâm, Ümeyye b. Abdışşems ve Huveylid b. Kureyş'in bulunduğu bir heyet saraya gitmişlerdi.¹⁰ Siyasî mahiyette olduğu anlaşılan Kureyş heyetinin bu ziyareti *Delâilü'n-nübüvve* kitapları tarafından detaylandırılınca Gumdân sarayı, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin müjdelendiği bir mekâna dönüşmüştür.¹¹

Gumdân Sarayı Yemen'deki yerleşim alanlarına hâkim bir noktada kurulması sebebiyle İslâm coğrafyacılarının yakından ilgilenmesine sebep olmuştur. İbn Hurdâzbih (ö. 300/912), Mes'ûdî (ö. 345/956), Hemdânî (ö. 360/971), İbnü'l-Fakîh (ö. 365/976), Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ve Kazvînî (ö. 682/1283) gibi meşhur coğrafyacılardan bazıları mekânın enkazını bizzat görmüş veya saray hakkındaki rivayetleri toplayarak eserlerinde bahsetmişlerdir. Coğrafyacılar arasında San'a'ya giderek enkazı inceleyen Yemenli tarihçi Hemdânî'nin şahitliği dikkate değerdir. Karşılaştığı yıkıntıyı

9 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

10 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 149.

11 Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâl*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405), 2/9.

bir dağa benzeten Hemdânî mevcut halini ayrıntılı bir şekilde anlatır.¹² Aynı şekilde Mes'ûdî ve Bekrî de kendi döneminde dağ gibi büyük bir enkazının olduğundan bahsederler.¹³

Câhiliye dönemine ait olduğu iddia edilen şiirlerin konuları arasında Gumdân da bulunur. Saray, devasa yapısı ve yarımada üzerindeki etkisiyle şairlerin ilham kaynağı olmayı başarmıştır. Ticaret için sık sık Yemen'e giden ve Bahreyn'de sekiz yıl kalan Ümeyye b. Ebî Salt ile Alkame b. Zî Ceden yaşadıkları dönemde Himyer krallarının mekânı olan bu saraya atıfta bulunmuşlardır.¹⁴ Ümeyye b. Ebî's-Salt veya babasına atfedilen şu şiirde Gumdân ustaca anlatılmıştır:

*İntikam alanlar Zî Yezen oğlu gibi alsınlar, Düşman üzerine deniz yoluyla yönelip,
İntikam almak için tuzaklar kurdu, ...
Oturmuş olduğun Gumdân sarayında, Tacını giy, içeceğini afiyetle iç.
Düşmanların darmadağın oldular, Bugün giysinin ucunu salıp rahatla.*¹⁵

Gumdân sarayının en gerçekçi şahidi eski Arap alfabesi (Müsned hattı) ile taşlar üzerine nakşedilen yazıtlardır. Zira Sebelilerin (m.ö 2500- 150 civarı) çeşitli amaçlarla inşa ettikleri binalar üzerine nakışlarda Gumdân sarayına atıflar yapılmıştır.¹⁶ Arabistan'daki yazıtların inceleyen CSAI (Corpus of South Arabian Inscriptions) veri tabanında yaptığımız araştırmada günümüze kadar ulaşan yazıtlardan beş tanesinin bu saraydan bahsettiğini tespit ettik. Bunlardan dört tanesi Me'rib'de bir tanesi ise Naîf Sarayı'na ait olup, en eskileri Nâmî 12 nakışı olduğu anlaşılmaktadır.

Yemen'in eski başkentlerinden Me'rib'teki antik Avam/Ûm Tapınağı (Mahrem Belkis) tapınağına ait Nâmî 12 nakışı Sebe meliki Şa'r 'Vatar/Şa'rem Evtar (شعرم أوتر) dönemine temasta bulunur. Bu nakışta Şa'r 'Vatar Sebe meliki olduğundan, Selhîn ve Gumdân saraylarına sahip olduğundan haber verilir. Taş, miladî ikinci asır olarak tarihlendirilse de¹⁷ daha önceye ait olduğu söylenebilir.

12 Hemdânî, *el-İklîl*, 8, 12. San'a'yı dolaşan Hemdânî gözlemleriyle sınırlı kalmamış, Yemen'in büyük tarihçilerinden Ubeyd b. Şeriyye'nin nakillerini toplayarak kitabında bunları zikretmiştir. Bkz. Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19.

13 Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, thk. Müfid Muhammed, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 2/256; Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî el-Endülüsî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 1/171.

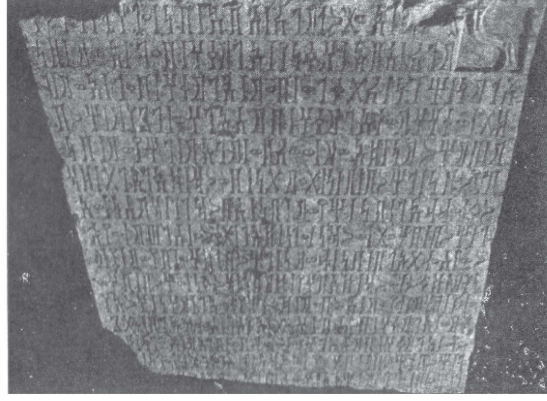
14 O. Löfgren, "Ghumdân, *The Encyclopaedia of Islam EI²*, (Leiden: Brill, 1991), 2/1096.

15 Ebû Muhammed Abdümelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Saka, (Mısır: Matbaatü Mustafa, 1375/1955), 1/66; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 149; Ebü'l-Kâsım Ubeydulâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (Beyrût: Dâru's-Sâdir, 1889), 136.

فَأَشْرَبَ هَنِيئًا عَلَيَّكَ التَّاجُ مُزْتَفًا ... فِي رَأْسِ عُمْدَانَ دَارًا مِنْكَ مِخْلَالًا
وَأَشْرَبَ هَنِيئًا فَتَدَّ شَالَتْ نَعَامُهُمْ ... وَأَشْبَلُ الْيَوْمَ فِي بُرْدِكَ إِسْبَالًا

16 Yusuf Muhammed Abdullah, "Gumdân", *Mevsuatü'l-Yemeniyye* 2. Baskı (San'a: Matbaatü Yemen, 1423/2003), 3/2235.

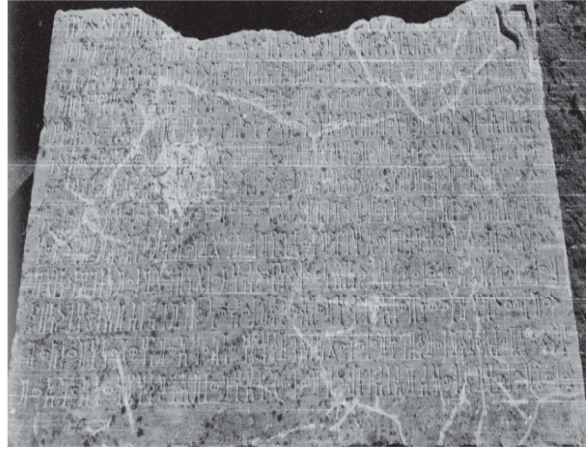
17 Enver Muhammed Yahya Hâyır, *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm beyne'l-haber ve'l-aser*. (Yüksek Lisans Tezi: Câmiatü San'a, 1970), 90.

Resim 1 (Nâmî 12 Nakşı): Me'rib Maħrem Belkıs'ta Sebelilere ait taş. (Şan'â', al-Kuhâlî koleksiyonu)¹⁸

Yazıtın ortalarında Almakah hizmetkârı ve Sebe' kralı Şa'r 'Vatar'ın büyük bir özveri ile çalışması sebebiyle kendisine lütuflarda bulunulduğundan ve Almakah'ın, Avvâm/Ûm efendisinin, kendisine yetki verdiğinden bahsedilir. 22. Satırında ise Almakah'ın verdiği yetkiyle Şa'r Vatar'ın Selhîn ve Gumdân saraylarına sahip olduğu dile getirilir. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Şa'r 'Vatar, Melik-i Sebe ve Zü Reydân unvanlarına sahipti. Aynı şekilde onun Selhîn ve Gumdân Saraylarının melikidir.¹⁹ Selhîn, o zamanlar Yemen'deki (Melik-i Sebe ve Zi'ridan; Yani Sebe ve Himyeri'nin Meliki) ünvanlı Sebe meliklerinin karargâhıydı.²⁰

Mahrem Belkıs'ta bulunan bir diğer yazıt, Müsned hattıyla işlenmiş ve Sebelilere ait bir olduğu tespit edilen ja 574 nakşıdır.

Resim 2 (Ja 574): Me'rib Mahrem Belkıs'ta Ûm mabedinde bir yazıt. (Me'rib)²¹

18 <http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=65620453&recId=5939&mark=05939%2C001%2C002>

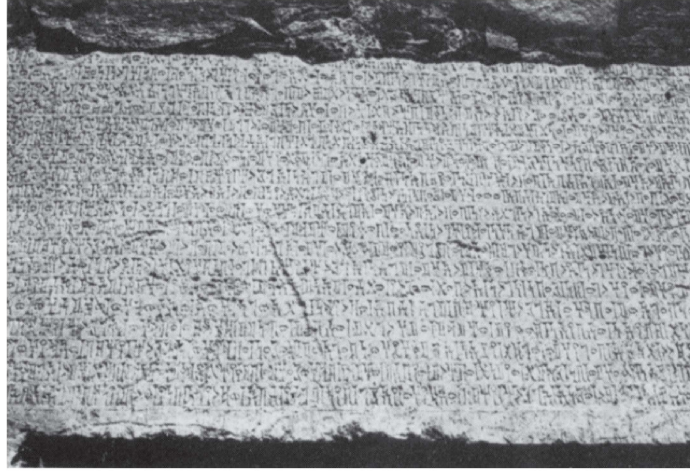
19 Abdullah, "Gumdân", 3/2235.

20 Abdullah, "Gumdân", 3/2234

21 <http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=870022373&recId=5978&mark=05978%2C007%2C017>

Yazıtta Sebe ve Zü Reydân kralı İl Şerah Yahdub (الشرح يحضب) ve kardeşi Ya'zel Beyyîn'in birlikte Yemen'i yönettiklerinden, onlar kendileriyle birlikte hareket eden ordularıyla, Habeşliler ve onların müttefiklerine savaş açtıklarından bahsedilir. Kırsal bir alanda iki ordu karşılaşan taraflar, Aksumlular ve Gumdânlılardan oluşan yirmi beş askeri birlikten ibaret olduğu dile getirilir. Yazıtın 7, 10 ve 12. satırlarında Gumdân ismi zikredilir. Bu yazıt Gumdân sarayının askeri bir üst ve Me'rib için bir kalkan olarak inşa edildiğini gösterdiği gibi stratejik önemine de vurgu yapar. Aynı zamanda geçmiş dönemlerde Gumdân ve Selhîn saraylarının istila edildiğini doğrular.²²

Me'rib'teki Mahrem Belkıs'a ait ja 577 yazıtı da aynı şekilde Sebe Meliki İl Şerah Yahdub'tan bahseder. Miladî 3. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen nakış Sebelilere aittir ve Müsned hattıyla işlenmiştir.²³

Resim 3 (ja 577): Me'rib Mahrem Belkıs'ta Ūm mabedinde bir yazıt. (Me'rib)²⁴

Yazıtta Selhîn ve Gumdân/Gundan, iki tapınak ve kraliyet sarayı olduğu dile getirilir. Yine Me'rib, San'a ve el-Beydâ şehirlerinin kaleleri sayesinde kendilerine karşı yürütülen tüm savaşlardan güvenli bir şekilde hayatlarını devam ettirdiği vurgulanır. Avâm/ûm tapınağının ilahı Almakah'nın iki hizmetçisi, Sebe' ve Zü-Reydân'ın iki kralı, İl Şerah Yahdub ve kardeşi Ya'zel Beyyîn ordularıyla düşmanları dize getirdiği ve bölgeyi koruduğu dile getirilir. Selhîn ve Gumdân saraylarının birlikte zikredilmesi sebepsiz değildir. İkisi birlikte Me'rib'teki ilahı korumak adına yapılmış kalkanlar olarak görülmektedir.²⁵

22 Abdullah, "Gumdân", 3/2235.

23 Fethi Abdülaziz el-Haddâd, "Evdâa'l-mulûkü fi düveli cenûbü şibhi cezîreti'l-Arab kab-le'l-İslâm", *Mecelletü'l-ilmîyye lil ittihadî'l- 'âm* 5/1 (2005): 96.

24 http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=508002145&recId=9044

25 Abdullah, "Gumdân", 3/2235.

Yemen'in Raydâ bölgesindeki Nâit sarayına ait Müsned hattıyla işlenmiş bir diğer nakış CIH 293 taş yazıtı üzerinde bulunmaktadır. 22*70 cm ölçülerindeki taşın ait olduğu dönem tam olarak tespit edilememekle birlikte Sebelilere ait olduğu düşünülmektedir.

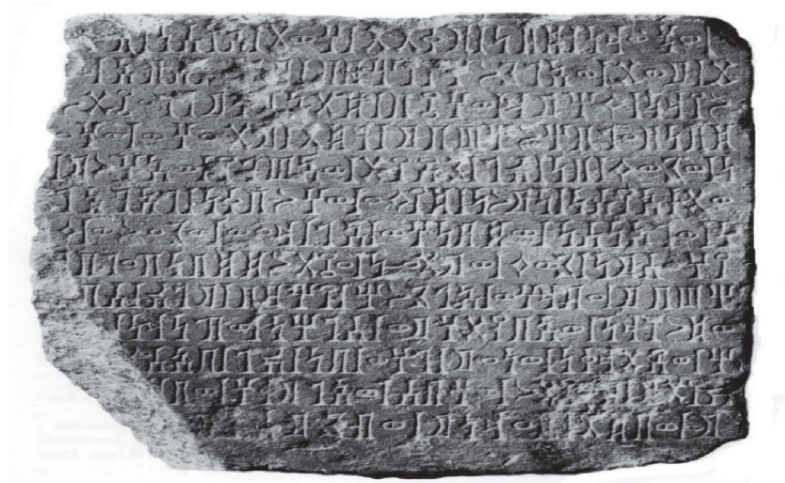

... | ١١١١ | ١١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١ | 1
 ١١١ | ١١١ | ١١١١ | ١١١١١ | ١١١١ | ١١١١ | ١١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١١١ 2
 ١١ | ١١١١١ | ١١١ | ١١١١١ | ١١١١١١ | ١١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ 3
 ... | ١١١١ | ١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ | ١١١١١ 4

Resim 4 (CIH 293): Yemen'in Raydâ bölgesindeki Nâit sarayına ait bir taş.
 (İstanbul, Şark Müzesi, 7498)²⁶

Yazıtta Nâit sarayı ve Cebelü Riyâm'ın Gumdân kralı ve Almahak'ın verdiği yetkiyle kendilerini düşmanlarından koruyabileceği ifade edilir. Böylelikle Gumdân'ın idari mekanizmadaki yüksek konumuna işaret edilir. Diğer sarayların kendisine bağlı olduğuna işaret edilir.

Son olarak Me'rib'te bulunan ve milattân sonra ikinci yüzyılın ortalarına ait olduğu düşülen CIH 429 yazıtı da Müsned hattıyla işlenmiştir.

Resim 5 (CIH 429): Me'rib'te bulunan bir taş (Paris, Louvre Müzesi, AO 7383)²⁷

26 <http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=870022373&re-clid=3898&mark=03898%2C003%2C006>

27 <http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=547876327&re-clid=3979&mark=03979%2C010%2C009>

Yazıtta Sebe ve Zü Reydân kralı il Şerah Yahdub'un Selhîn ve Gumdân saraylarındaki kutsal evin (beyti) hizmetçisi olduğundan; onları tüm zararlara ve yaramazlıklara karşı koruduğundan bahsedilir. Belki de yazıtlarda Selhîn'den sonra Gumdân'nın zikredilmesi tekrar manasına gelebilir. Çünkü o, Selhîn'den sonra ikinci sırada bulunur. Bu, Hemdânî'nin *İklil* kitabının sekizinci bölümde zikrettiği şu rivayete yakındır: *"Şüphesiz ki melikler zaman zaman San'a'daki sarayda ikamet ederlerdi."*²⁸

Arap kültürün kaybolan öğelerini tespit etmede yazıtlar kadar kaya resimleri de tarihî vesika hüviyetindedir. Kaya resmi yönünden zengin bir coğrafya olan Arap Yarımadası bu özelliğiyle dünyanın en zengin dört bölgesinden birisi kabul edilir. İşte bu resimlerden birisi de Gumdân'a ait olduğu düşünülmektedir.

Resim 6: San'a şehrinin 15 km doğusundaki Havlân bölgesinde tespit edilen kaya resmi²⁹

Gumdân'ın varlığını gösteren başka kanıtlar da mevcuttur. Bunlar içerisinde Mısırlı âlim ve edip Ahmed Zeki Paşa'nın yaptırdığı cami duvarında yer alan bir taş dikkat çekicidir. Tarihî kalıntılara önem veren Ahmed Zeki Paşa, Yemen'den dönerken nadir bulunan eserleri de beraberinde İskenderiyye'ye getirmişti. 1920'li yıllarda Mısır'da kendi adıyla inşa ettirirken bu nadir eserlerden Gumdân'a ait olan taşı caminin müstemilatına katmayı düşündü. Caminin mihrabının arkasındaki kible duvarına 3.30 metre yükseklikte, 30*19 cm ebatlarındaki bu sarı taşı yerleştirdi. Taşın üzerine Fârisî Dîvan hattıyla *"Bu levhanın altında Tebabia kralları tarafından San'a da yaptırılan Gumdân sarayından kalan en son kitabe yer almaktadır."*³⁰

28 Abdullah, "Gumdân", 3/2235.

29 Hâyır, *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm*, 272.

30 Ribâb Adil Hasan Salih, "Mescid-i Ahmed Zeki Paşa", *Mecelletü İttihadi'l-Âm li'l-Asâriyyine'l-Arab* 15/1 (Şubat 2014): 58, 59, 67.

٥١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠
 ١١٢٣٤٥٦٧٨٩١٠

Resim 7: sağdaki Ahmed Zeki Paşa Camii mihrap duvarındaki Farisi yazı ve soldaki Gumdân'a ait müsned hattıyla yazılmış taşın büyütmüş hali.³¹

Bahse konu müsned hattıyla yazılı sarı taşın Gumdân sarayına ait olduğu anlaşılır. Taş üzerinde yer alan yazıda saraydan ve Almakah'tan bahisler bulunur. Netice itibariyle Gumdân'ın varlığına dair rivayetler, hakkında söylenen şiirler, arkeolojik çalışmalar ve tarihi kalıntılar sarayın bir hurafe olmadığını, aksine, gerçekten imar edilmiş bir yapı olduğunu göstermektedir.

3. Sarayın Konumu

Gumdân, İslâmî kaynaklarda eski adıyla Ezâl (ازال),³² günümüzde ise San'a olarak bilinen Yemen'deki antik şehrin sınırları içerisinde inşa edilmiştir.³³ Sarayın yıkılmasından uzun zaman geçtiğinden mevkiini³⁴ rivayetler ışığında belirlemek durumundayız. Gumdân, öncelikle, şehrin etrafına yapılan surların içerisinde yer alır. Hemdânî, Naim'in güneyinde Nukum Dağının eteklerinde Gumdân taşlık arazisinde kurulduğunu söyler.³⁵ Başka bir rivayette Nukum ve 'Aybân dağları arasında inşa edilmiştir.³⁶ Yemen Ansiklopedisi'nin verileri San'a'nın bitişiğinde Benî Cürre'nin (بنی جُرَّة) mabetlerinin bulunduğu Kenin (جبل كنين) dağının yakınlarında olduğuna işaret eder.³⁷ Bu tariflerin tamamı sarayın surların içerisinde olduğuna delalet etmektedir ve daha özel belirlemeler yapmak için diğer tarihî yapıların konumlarından hareket etmek gerekir. Yemen'i işgal ettikten sonra San'a'ya Kulleys (Kalis) adında bü-

31 <http://www.alharf28.com/p-32081>

32 Hemdânî, *İklîl*, 8/3. Bu isim Ka'b el-Ahbâr'ın Tevrat'tan naklettiği haberler arasında değerlendirilir. Bkz. Cevât Alî, *el-Mufasssal*, 6/222.

33 Esmehân Saîd Cerv, "Nemûzec min fenni'l-imâret fi Yemeni'l-kadîm", *Mecelletü Ulûmü'l-İctimaiyye ve'l-İnsâniyye* 1 (Temmuz 1996): 46.

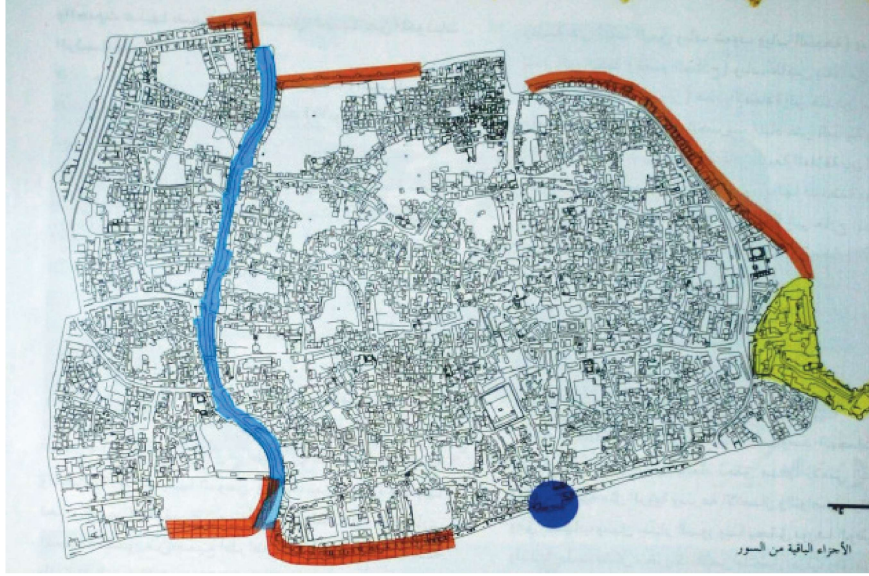
34 İslâm'ın ilk yıllarında yıkılması, üzerinden çok zaman geçmeden kalıntılarının yok edilmesi ve saraya dair var olduğu düşünülen planların kaybolması sebebiyle yerini ancak rivayetlerle belirlemek zorundayız.

35 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19; Abdullah, "Gumdân", 3/2235.

36 Löfgren, "Ghumdân, 1096.

37 Abdullah, "Gumdân", 3/2235.

yük bir kilise yaptıran Ebrehe'nin inşa ettirdiği yapı Gumdân'ın yakınlarındadır.³⁸ Kalıntısı günümüze kadar ulaşan kilisenin saraya uzaklığı 300 metredir. Gumdân'a 500 metre uzaklıkta bulunan bir diğer yapı Hz. Peygamber'in Yemen'e atadığı valisi Bâzân'ın (ö. 10/632) yaptırdığı Câmîü'l-kebîr (San'a Ulu Câmii)'dir. Bu veriler ışığında Gumdân, aşağıda yer alan planda kırmızı renk tonuyla gösterilen surların arasında bulunduğu ve yuvarlak koyu mavi tonla belirtilen konumda yer aldığı tahmin edilmektedir.

Resim 8: San'a şehrini kuşatan surları ve Gumdân Sarayını gösteren plan³⁹

Sarayın yerini kabataslak belirledikten sonra inşa edildiği arsanın günümüzdeki durumundan bahsedebiliriz. Saray şehir duvarının batı yakasındaki kayalıklar üzerine inşa edilmiştir. Araştırmacılar, tarihî verilerden hareketle saray yıkıldıktan sonra uzun süre enkazının varlığını koruduğu, bu yüzden atıl bir mekân olarak devam ettiğini bildirirler. Bir müddet harabe olarak kalan sarayın arsası daha sonra imara açılmış ve son zamanlarda üzerine başka yapılar inşa edilmiştir. Sarayın bulunduğu arsanın bir bölümü 1983-1989 yılları arasında yapımı tamamlanan Kasrû's-Silâh'a (قصر السلاح) tahsis edilmiştir. Gumdân'ın büyük bir yapı olduğunu düşündüğümüzde yapının arsasının geniş bir alanı kapsadığını söyleyebiliriz. Bu yüzden San'a Ulu Camii'sine (Camiü'l-Kebîr) kadar yayılmış olması muhtemeldir. Zira sarayın kuyularının Ulu Camii'nin su ihtiyacını karşılaması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁴⁰

38 Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh Ezrakî, *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-Â'sar*, thk. Rüşdi Salih. (Beyrût: Dâru'l-Endülüs, trz), 136.

39 Hâyır, *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm*, 282.

40 Abdullah, "Gumdân", 3/2237.

4. Sarayı Yaptıran Kişi

Arap mimarî tarihinin en ihtişamlı eserlerinden Gumdân Sarayı'nın enkazı her geçen gün eriyip gitmiştir. Bu sebeple yapının müstemilatı arasında olabileceğini düşündüğümüz sarayı imar ettiren kişinin bilgilerini içeren taş bize ulaşmamıştır. Ayrıca zaman içerisinde sarayı restore ettiren kişilerin isimlerinin yer aldığı kitabeler de kayıptır. Herhangi bir kitabeye ulaşamadığımızdan bu konuda tarihî verilere bakmak durumundayız. Ancak sarayın üzerinden çok uzun süre geçtiğinden şifahî yollarla gelen rivayetlerin doğruluğundan emin olamayız. Çünkü zaman itibariyle birbirine yakın olmayan tarihleri işaret eden birçok rivayet aktarılmıştır. Bunları alfabetik olarak beş maddede toplayabiliriz:

a. Sâ m b. Nû h: Herhangi bir rivayete dayanmadan, yerel anlayışın etkisinde kalarak, tarihçiler ve coğrafyacılara Gumdân'ı ilk inşa edenin Sâ m b. Nû h olduğunu zikrederler. Hiçbir kaynak belirtmeden İbn Rüste (ö. 300) San'a'yı ilk inşa edenin Sâ m b. Nuh,⁴¹ Makdisî (ö. 355/966)⁴² ve Bekrî (ö. 487) de Gumdân b. Sâ m b. Nuh olduğunu bildirmiştir.⁴³ Hemdânî (ö. 334) de San'a'da Sâ m kuyularının (bi'rü Sâ m) bulunduğunu doğrulayarak⁴⁴ tarihçilerin San'a'daki Gumdân sarayını yaptıran ve onun kuyularını kazdıran kişinin Sâ m b. Nû h olabileceğini rivayet etmiş; ancak kendisi bu iddiaya çok fazla itibar etmemiştir.⁴⁵ Nüveyrî ise muhtemelen kişileri karıştırarak Hâ m b. Nû h zamanında yapıldığından haber vermiştir.⁴⁶ Anlaşılan bazı kaynaklar, Gumdân'ı Tufan sonrasına yani Arap tarihinin başlangıcına kadar götürme telaşı içerisinde olmuşlardır. Sarayın milattan en az dört bin yıl önce yapıldığına işaret eden bu rivayetlerin gerçeklik payı tartışılabilir. Çünkü yapının bu kadar uzun süre ayakta kalması çok zordur. Muhtemelen şehrin kuruluşuna dair yerel inanışların ve Arap taassubunun etkisiyle böyle bir iddia gündeme getirilmiştir.

b. Hz. Süleymân: Yâkût el-Hamevî, Gumdân'ın Hz. Süleyman (as) tarafından Belkis için yaptırılan üç saraydan birisi olduğuna dair rivayetlerin dolaştığını söylemiştir.⁴⁷ İbnü'l-Fakîh de Süleyman b. Dâvud'un inşa ettirdiğini, hatta bu işi yapması için Hz. Süleyman'ın şeytana emir vererek Sana'da

41 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 111.

42 Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, (Bûrsaid: Mektebetü Sakafetü'd-Diniyye, trz.), 4/101.

43 Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz Bekrî el-Endülüsi, *Mu'cem mâ ista'cem min esmâi'l-bilâ-dî ve mevâdi*, (Beyrût: Âlimü'l-Kütüb, 1403), 3/843.

44 Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Ya'küb el-Hemdânî, *Sifatü cezîretü'l-Arab*, (Leiden: Brill, 1884), 195.

45 Hemdânî, *İklîl*, 8/4; Abdullah, "Gumdân", 3/2234.

46 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1/384.

47 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

Selhîn, Beynûn ve Gumdân saraylarını yaptırdığını bildirmiştir.⁴⁸ Bununla da yetinmeyerek şu şiiri nakledip, yapının mucizevi özelliğine dikkat çekerek bir peygamber tarafından yapıldığını doğrulamak istemiştir:

*Gumdân ve Selhîn'den sonra,
Beynûn'un aynısını insanlar yapabilir mi?*

Başka rivayetlere göre Hz. Süleymân Sebe kraliçesiyle evlendikten sonra cinlere Yemen'de üç saray yapmalarını emretti. Onlar da Gumdân, Selhîn ve Beynûn saraylarını inşa ettiler.⁴⁹ Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Hz. Süleyman'ın Mescid-i Aksâ'yı imar ettirmesi ve Sebe kraliçesi Belkis ile olan münasebeti Araplar üzerinde derin etkiler yaratmış olduğundan efsanevî anlatımlar türemiştir. Özellikle de Arap Yarımadasında yapılan kıymetli yapıların Hz. Süleymân ile ilişkilendirilmesi bir anane haline dönüşmüştür.

c. İl Şerah b. Yahdub: Eski yazıtların ve İslâmî kaynakların birçoğuna göre Gumdân'ı yaptıran kişi Şerah Yahdub (شرح يحضب), Leyeşrah b. Yahsub (إلى شرح),⁵⁰ İl Şerah Yahdub (إلى شرح بن يخضب),⁵¹ İl Şerah Yahsub (إلى شرح بن يخضب),⁵² veya diğer bir okunuşla Yeşrah b. Yahsub (يشرح بن يحضب)'tur.⁵³ Yemen'in meşhur tarihçilerinden Neşvân b. Saîd el-Himyerî Şerah b. Yahsub'un oğlunun Amr Zî Gumdân olduğunu söyleyip, onun Himyer soyundan geldiğini gösterir uzun bir şecere zikrederek sarayı ilk imar eden kişinin Şerah b. Yahsub olduğunu iddia etmiştir.⁵⁴ Coğrafyacılardan da benzer görüştedirler. Nitekim sarayın enkazını inceleyen Hemedânî ve Kazvinî⁵⁵ tarihi rivayetlere de dayanarak Gumdân'ı yaptıran kişi olarak İl Şerah Yahdub'u gösterir.⁵⁶ Aynı görüşteki Hamevî, İbnü'l-Kelbî'den aldığı efsanevî anlatımı da ilave eder. Rivayete göre Leyeşrah b. Yahsub San'a'da bir saray inşa etmek istediğinde

48 Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *el-Buldân*, thk. Yusûf el-Hâdî (Beyrût: 'Âlimü'l-Kütüb, 1416/1996), 93

49 Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Kisasü'l-Enbiyâ*, thk. Mustafa Abdülvâhid, (Kâhîre: Matbaatü Dârü't-Te'lif, 1388/1988), 2/297. Bu konudaki rivayetler çelişkili ve tutarsızdır. Bazıları cinlerin bazıları ise şeytanların inşa ettiğini iddia ederler. Bkz. Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 2/277.

50 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

51 Hemedânî, *el-İklîl*, 8/19

52 Neşvân b. Saîd el-Himyerî, *Mulûk-ü Himyer ve akyâlü'l-Yemen*, thk. Ali b. İsmâîl el-Mu'ted-İsmâîl b. Ahmed el-Cerâfî (Beyrût: Dârü'l-Avde, 1978), 168.

53 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/66; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *es-S'iretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvahid, (Lübân: Dârü'l-Ma'rife, 1395/1976), 46.

54 Neşvân el-Himyerî'nin bahsettiği nesep silsilesi şöyledir: İl Şerah b. Yahdub b. es-Suvâr b. Abdüşems b. Vâil b. Gavs b. Ceydân b. Katan b. Arîb b. Zühayr b. Eymen b. Hemeysa' b. Himyer'dir. Bkz. Neşvân el-Himyerî, *Mulûk-ü Himyer*, 168.

55 Ebü Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd*, (Beyrût: Daru's-Sadr, trz), 51.

56 Hemedânî, *Sifatü cezîretü'l-Arab*, 240; Cevât Alî, *el-Mufasssal*, 4/94; Abdullah, "Gumdân", 3/2234.

dönemindeki meşhur ustaları ve mimarları davet etti. Binayı yapmak üzere temeller üzerine ip çektiğinde çaylak kuşu gelip, ipi alarak Gumdân sarayının yapıldığı yere taşıdı. Bunun üzerine Leyeşrah “*işte sarayın asıl yeri burasıdır.*” diyerek sarayı inşaya başladı.⁵⁷ Cevad Ali ve sarayın kalıntılarını inceleyen arkeolog İryânî bu anlatının uzun süredir dilden dile anlatılan güzel bir hikâyeden başka bir şey olmadığını düşünür.⁵⁸ Bununla birlikte Cevad Ali, İl Şerh Yahdub çok meşhur bir kral olduğundan,⁵⁹ İslâmî döneme kadar ismi yaşatıldığından ve tedvin döneminde telif edilen eserlerde adı yer aldığından bahseder. Fakat ona nispet edilen şiirler ve meşhur kraliçe Belkis onun kızı olarak tanıtılması tahayyül ve temenniden ibaret olabilir.⁶⁰

Efsanevî anlatımlar bir tarafa bırakılırsa günümüze intikal eden yazıtlarda Şerah Yahdub ile Gumdân'ın birlikte zikredilmesi, tarihî rivayetlerin ve coğrafyacıların tespitlerinin bu durumu desteklemesi, binayı yapanın Şerah Yahdub olduğunu güçlendirir. Yine Hemdânî'nin San'a surunu Şa'r 'Vatar'ın,⁶¹ Gumdân Sarayını ise Şerah Yahdub'un yaptırdığını bildirmesi arkeolojik kazılarla bir bütünlük arz eder. Lakin Sebe krallığında iki tane Şerah Yahdub'un olması sarayın yapılış tarihini tespit etmeyi zorlaştırır.

Tarihçilerin bir kısmına göre Hemdânî'nin kastettiği kişi Şerah Yahdub'dan birincisidir. Hemdânî *el-İklîl* kitabının ikinci bölümünde de sarayın I. İl Şerah Yahdub ve oğlu Amr Yanbar zamanında yapıldığını gösterir kanıt sunar. O, I. İl Şerah Yahdub ile II. Şerah Yahdub'un farklı olduklarını ortaya koyan şecereler sunarak I. İl Şerah Yahdub'un Himyerlilerin bir kolu olan Benî Sevvâr'dan; II. İl Şerah Yahdub'un ise Benî Cürre'den olduğunu söyler. Hatta I. İl Şerah Yahdub'un oğlu Gumdân'a nispet edilerek Amr Yanbar Zû Gumdân şeklinde anılmasının sarayın onun zamanında yapıldığını gösteren kanıt olarak değerlendirir.⁶² Neşvân el-Himyerî ve Cevad Ali de benzer görüştedir.⁶³ Ayrıca eski Yemen yazıtlarından adından sıkça bahsedilen bu kişi Şa'r 'Vatar'dan önce gelmiştir. Bu yüzden saray milattan önce ikinci asrın sonu birinci asrın başlarında yapılmış olmalıdır.⁶⁴ Ancak son dönemde yapılan çalışmalar sarayı yapan Şerah Yahdub es-Sanî olduğuna işaret eder.⁶⁵ Buna göre saray milâdî I. asırda inşa edilmiştir.⁶⁶

57 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

58 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/73; Mutahhar Ali el-İryânî, “Gumdân evvelü nâtihat sehâbi fî'l-âlem”, *Mecelletü Turâsi'l-Arabî* 58/1 (Ocak 1995): 94.

59 Cevad Ali, *Mufasssal*, 4/94.

60 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/24; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/73.

61 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19.

62 Neşvân el-Himyerî, *Mulûk-ü Himyer*, 168; İryânî, “Gumdân”, 95.

63 Cevât Alî, *el-Mufasssal*, 6/192.

64 Löfgren, “Ghumdân, 1096; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 2/79.

65 Hâyır, *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm*, 91.

66 Tevfik Berrû, *Târihü'l-Arabî'l-Kadîm*, 2. Baskı (Dımaşk: Dâru'l-Fikir, 1422/2001), 94.

d. Ya'rub b. Kahtân: Vehb b. Münebbih, Gumdân'ı ilk inşa edenin Ya'rub b. Kahtân olduğunu düşünür. Hatta Ya'rub binayı yaptıktan sonra Arap kabilelerinin etrafında toplayarak Arapları bir araya getirmeyi başarmıştı.⁶⁷ Süheylî de Ya'rub yaptıktan sonra sarayın müstemilatına ilavelerde bulunulduğunu ifade etmiştir.⁶⁸ Daha sonra saray Vâil b. Himyer b. Sebe işgal edilmiş ve bundan sonra Himyer meliklerinin ikametgâhına dönüşmüştür.⁶⁹ Bu rivayet Yemen'in tarihini ve Güney Araplarını şerefli göstermek için bilinçli bir şekilde uydurulmuş olabilir.

e. Hevze b. Ali: Saray Arap kabile krallarından Hevze b. Ali ile ilişkilendirilse de onun bu sarayı yaptırmadığı bilinmektedir.⁷⁰ O, sadece iktidara geldiğinde sarayı krallık merkezi olarak kullanmıştır.

Netice olarak sarayın kim tarafından ve ne zaman yapıldığı tam olarak belirlenemese de Sebe kralları tarafından özellikle de İl Şerah Yahdub tarafından inşa edildiği görüşü ağırlık kazanmaktadır.⁷¹ Bu dönem Yemen'in tütsü ticaretiyle zenginleştiği ve tüm yerlerin diğer krallıklar tarafından ele geçirildiği sürece denk gelir.⁷² Büyük ihtimalle ticarete zenginleşen Sebeliler, bir güç ve iktidar anıtı olarak Gumdân'ı inşa edip, kraliyetlerini güçlendirmeyi hedeflediler.

5. Sarayın Yapılış Amacı

Gumdân hakkındaki rivayetler, burasının bir saray olmanın ötesinde birçok işin yapıldığı kolektif bir mekân olduğuna işaret eder. Esasında Gumdân tarzı asırlara meydan okuyan ve etkisi her dönem hissedilen büyük yapıların çok fonksiyonlu oldukları bir gerçektir. Yapının özelliklerinden anlaşıldığı kadarıyla Gumdân öncelikle idarî bir merkez olarak planlanmıştır. Kraliyet sarayı olarak hizmet vermesi güvenlik tedbirlerinin artmasını zorunlu hale getirdiğinden askerî üs olmasını beraberinde getirmiştir. Yemen krallarının yetkilerini tanrıdan aldıklarına inanmaları yapıya dinî mekânların tahsisini de gerekli hale getirmiştir. Yemenlilerin gök cisimlerine merakı ve sarayın gökyüzüne yakın olması bir takım fennî çalışmaların yapılmasına da müsaade etmiş olmalıdır.

67 İbn Hişam, *et-Tîcân*, 64.

68 Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî, *Ravdû'l-Unûffî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebevî li İbn Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekîl (Beyrût: Dâru İhyâü't-Turâsi'l-Arabî, 1412), 1/306.

69 Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 2/178.

70 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/39.

71 İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 212; Hemdânî, *İklîl*, 8/17-24; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/94.

72 The Geography of Strabon, *Geography*, English Translation By Horace Leonard Jones, (New York: William Heinemann Ltd, trz), 16/311; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, 113; Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 4/60

Gumdân'ın yapım tarihi tam olarak kestirilemediğinden ilk yapılış amacını tespit etmek zordur.⁷³ Gumdân'a dair tarihî rivayetlerin netleştiği bu dönemde burasının Sebe krallarının ikametgâhı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. İbnü'l-Fakîh'in tasvirinden anlaşıldığı kadarıyla Gumdân krallar için yapılan sarayların en ilginçiydi.⁷⁴ Bir dönem Benî Cürre (بنی جرّة) kabilesinin krallarının burada ikamet etmişlerdi. Sebelilerden kalma kitabelerdeki nakışlar da aynı şekilde Me'rib'teki Selhîn ve San'a'daki Gumdân saraylarının kralların ikamet yeri olduklarına işaret ederler. Nitekim Şerah Yahdub her iki sarayda da kalmıştır.⁷⁵

Yemen coğrafyasını dolaşan ve Gumdân sarayının kalıntılarını gören meşhur coğrafyacı Kazvinî, Sebelilerden sonra Himyerlilerdeki Tübbâ' (çoğulu Tebâbia) krallarının da idare binası olduğunu söylemiştir.⁷⁶ Tarihî rivayetler Kazvinî'nin görüşünü destekler niteliktedir. Çünkü adları bilinen Himyer krallarından Vâil b. Himyer,⁷⁷ Meâfir b. Ya'fur b. Seksek b. Vâil b. Himyer,⁷⁸ Bârân b. Avf b. Himyer, oğlu Âmir Zî Riyâş,⁷⁹ Râiş Zâ Mersed'in burada hüküm sürmüşlerdir.⁸⁰

Sebeliler döneminde idarî merkez olan Gumdân Sarayı, Selhîn'den sonra ikinci mekân olarak tarif edilse dahi aslında her ikisi birbirini tamamlayan tek bir yapı gibiydiler. Yani Gumdân, Selhîn'in San'a'daki uzantısından başka bir şey değildi. Müsned hatlarla nakşedilen yazılar da Selhîn'in önce zikredilmesi bunu doğrular. Sebe krallığının asıl karargâhı Me'rib, sonrasında Sana'ydı. Çünkü San'a stratejik konumuyla kralların uğrak mekânı olmuştu. Kuzey istikametinden gelebilecek Arap bedevîlerinin saldırılarının veya batı yönünden ilerleyecek olan Habeş tehdidinin önlenmesi için hâkim bir noktadaydı. Aynı zamanda Me'rib'e yakındı ve San'a elden giderse Me'rib de yok olabilirdi. Diğer taraftan Merib'de korunması gereken bir baraj ve kutsal ilah Almakah putunun evi vardı. İşte bu sebeplerden dolayı San'a, Yemen üzerine yapılacak saldırılara karşı kalkan durumundaydı. Yemen yazıtlarında geçtiği üzere (JA 616/17 ve ja 577) Gumdân yakınlarında birkaç savaş olmuş ve Gumdân sayesinde düşmanın ilerlemesine mani olunmuştur. Bu hadiseler Gumdân'ın o dönemdeki stratejik önemini göstermekte yeterlidir.⁸¹ Sarayın yeri bu kadar önemli olduğundan burada bir askerî üs olmasına dikkat edil-

73 Cevad Ali, *el-Mufassal*, 4/94

74 İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 212.

75 Abdullah, "Gumdân", 3/2235.

76 Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 458; Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 51.

77 Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik Hasan b. Eyyub İbn Hişam, *et-Ticân fî mulûki Himyer*, 2. Baskı (San'a: Merkezu'd-Derâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347/1928), 64.

78 İbn Hişam, *et-Ticân*, 73.

79 İbn Hişam, *et-Ticân*, 68.

80 İbn Hişam, *et-Ticân*, 91.

81 Hâyır, *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm*, 91.

miş ve güçlü bir ordu konuşlandırılmıştır. Yine savaş ve ihtilal hareketlerine sahne olan sarayın muhalifleri etkisiz hale getirmek için hapishanelere sahip olduğu rivayet edilir.⁸²

Sarayın devlet işlerini ikame etmek için yapıldığı kadar dinî vecibeleri yerine getirmek için de inşa edildiği rivayet edilir.⁸³ Başta Mes'ûdî, Bekrî ve Şehristânî (ö. 548) olmak üzere binayı değerlendiren âlimler, sarayın Sebe krallarından Dahhâk lakaplı Seksek b. Vâil b. Himyer b. Sebe tarafından Zühre (Venüs) adındaki ilah adına yapıldığını söylerler. Hz. Osman'ın binayı yıkmasını da bu putla ilişkilendirirler.⁸⁴ İbn Haldûn ve Kalkaşendî ise Gumdân sarayının gezegenlerin isimlerini ve onların ruhaniyetini yansıtmaları için yapılan yedi evden biri olduğunu düşünürler. Bununla da yetinmeyerek insanların buraya hac için geldiğini söylerler.⁸⁵ Cevad Ali de burasının yıldızlar için inşa edilen yedi evden birisi olduğu ve Dahhâk'ın burayı Zühre putu adına inşa ettirdiği kanaatindedir.⁸⁶ Karmatîler'in ileri gelenlerinden Ali b. Fadl (293/906'te) San'a'yı işgal ettiğinde Gumdân'ı yeniden inşa etmek istemesi dikkate değer bir hamledir.⁸⁷ Çünkü yedi sayısına önem veren Karmatî doktrinini yedi tapınaktan birisini canlandırmak istemiş olması muhtemeldir.

Sebelilerden kalan kitabelerde Ay ve Güneş tanrılarında bahsedilmesi, Gumdân'ın çok yönlü mimarî yapısı ve Heraklitos'un Zühre hakkındaki anlatımı yapının dinî amaçlara hizmet edebileceğini göstermektedir. Heraklitos'un belirttiğine göre "Behram yani rüzgâr, Zühre (Venüs) ile ilişki kurunca tabiat bu ilişkiden doğdu. Zühre bir olma ve birleşmenin, Behram da ayrılma ve ihtilafın sebebidir. Birleşmek ayrılmanın zıddıdır. Bu sebeple tabiat, birleşme noksanlaşma, birlik ve ayrılık olmak üzere zıtlıklar ihtiva eder."⁸⁸ Gumdân'ın dört bir yanında bulunan aslan figürü Venüs'ü simgelerken aslanın arka kısmından giren rüzgârın oluşturduğu kükreme sesi rüzgâr ve Venüs'ün buluşmasını simgelemek için özel tasvir edilmiş olabilir.

Tanrılar panteonunun bir şubesi olduğu düşünülen Gumdân sarayında başka dinî figürlerin de olduğu rivayet edilir. İbn Habîb'in rivayetine göre

82 Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. Baskı (Beyrût: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, trz.), 7/259.

83 Tefvîk Berrû, *Târihü'l-Arabî'l-Kadîm*, 2. Baskı (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1422/2001), 80.

84 Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/255; Ebü'l-Feth Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Kahire: Müessesetü Halebî, trz), 3/78; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *Tefsîr-i kebîr mefâtihu'l-gayb*, (Beyrût: Dâru İhyau Turâs, 1420), 2/346; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/171.

85 Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, thk. Halil Şahhâde, 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 4/284; Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sa fî Sinâti'l-İnşâ*. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trz), 5/38.

86 Cevât Alî, *el-Mufassal*, 6/221

87 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/12.

88 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2/166.

Himyerlilerin tapmış olduğu Nesr putu Yemen'in büyük saraylarından Gumdân'a yerleştirilmişti.⁸⁹ Yemen halkı bu puta saygı duyar ve tazimde bulunurlardı.⁹⁰ Ebrehe'nin Yemen valisi olduktan sonra San'a'daki sarayların bazı bölümlerini yıktırması ve Gumdân sarayı yakınlarında Kulleys kilisesini inşa etmesi⁹¹ bununla ilişkilendirilebilir. Zira Ebrehe önce oradaki dinî yapıyı tahrip etmiş ardından kendi inancının yayılmasına imkân sağlayacak yeni bir mekân tesis etmişti. Belki de putperest mabedi yıkmanın vermiş olduğu muzafferiyet duygusu onu Kâbe'yi yıkma konusunda cesaretlendirmişti.

Gumdân'ın yüksek katlı bir bina ve çatısının şeffaf tavana sahip olması gökyüzü hareketlerine önem veren Sebeliler de birtakım astronomik ve astrolojik gözlemlerin yapıldığına işaret olabilir. İryânî'nin ifadesiyle burası "belki de uzun boylu bir astronomik gözlemevi olarak kullanıldı, bilim adamları yüksekliğinin kırk metreden az olmadığını tahmin ettikleri bu yapı tam da bu iş için uygundu."⁹² Binanın yapılış amacı astronomi ile doğrudan ilişkili olmasa da yapının özelliklerinden faydalanılmış olduğunu düşünmekteyiz.

6. Yapının Mimarî Özellikleri

Gumdân, Yemen'de yapılan sarayların en eskilerinden birisidir.⁹³ Dış görünüş itibariyle bir güç anıtı, özgürlüğü ifade eden gökdelen, zafer mesajı ileten askerî üs ve putlara ev sahipliği yapan Arap tapınağı olarak tarif edilir. Ancak İslâm'ın ilk dönemlerde yıkılan yapının, en erken, hicretten iki-üç asır sonra bölgeyi dolaşan coğrafyacılardan tarafından anlatılmasından dolayı sarayın iç ve dış özelliklerini eksiksiz bir şekilde ortaya çıkarmak mümkün değildir. Dolayısıyla hakkındaki tüm rivayetleri bir araya getirerek yapıyla ilgili genel bir anlatıma ulaşmaktan başka çare yoktur.

Gumdân'ın tek bir bina olabileceği gibi yapılar topluluğu içerisine yapılmış yüksek bir bina ve etrafında yer alan birkaç binadan ibaret olması muhtemeldir. Çünkü saray arsasının genişliği ve uzunluğu konusunda insanlar ihtilafa düşerek, bazıları her bir tarafının bin metreyi aştığını, bazıları da daha fazla olduğunu iddia etmişlerdir.⁹⁴ Doğrusu çok amaçlı olduğu düşünülen yapının farklı bölümlerinin olması gerekir. Daha önce sarayın konumunda da belirtildiği üzere Gumdân şehrin yüksek bir bölgesine inşa edilmiştir. Hâkim noktada olduğu anlaşılan sarayın birkaç giriş kapısı vardır. Sarayın

89 Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Habîb, *Kitâbû'l-Muhabber*, thk. Elisa Lichtenstadter, (Beyrût: yy. trz), 317; Cevât Alî, *el-Mufasssal*, 11/264.

90 Muhammed İbrahim Feyûmî, *Târihü'l-fikri'd-dîni'l-câhilî*, (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1415/1994), 424.

91 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 136.

92 İryânî, "Gumdân", 97.

93 Hemdânî, *Sıfatü cezîretü'l-Arab*, 203.

94 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/12.

hemen girişinde binaya ferahlık katmak ve vakti takip etmek için bir su saati bulunduğundan haber verilir.⁹⁵ Sarayın avlusu zengin bahçeler ve akıp giden suyollarıyla süslenmiştir. Sarayın avlusunun bir tarafında “dâlefe” olarak isimlendirilen uzun boylu palmyeler yetiştirilmekteydi.⁹⁶

Gumdân sarayının en bariz özelliği çok katlı olmasıdır. Philip Hitti ve İr-yânî'nin dünyanın ilk gökdeleni olarak tanıttığı⁹⁷ yapının yüksekliği ve kat sayısı üzerinde ihtilaflar bulunmaktadır. İbnü'l-Fakîh ve Yâkût el-Hamevî'nin anlatımına göre yedi kattan oluşan sarayın her bir katı 40 zirâ' (Zira bir dirsek yani 50 cm civarındadır) yani 20 metredir.⁹⁸ Buna göre binanın boyu 140 metre civarındadır. Hemdânî ve Bekrî, bu kadar yükseklikteki bir tavanın ayakta durmasının imkânsızlığına değindikten sonra binanın 20 katlı ve her katın 10 zirâ' (yaklaşık 5 metre civarında) toplamda 200 zirâ' (100 metre) olduğunu söylerler.⁹⁹ En üstte kralların istişare mekânı olarak tasarlanan yüksekliği 12 zirâ' (6 metre) ve tavanı mermerden yapılmış meclis hesaba katıldığında tahmin edilenden daha yüksek bir yapı olduğu anlaşılır.¹⁰⁰ Saray üzerinde yapılan araştırmalardan çıkan sonuca göre burası en az 40 metre yüksekliğindeydi.¹⁰¹ Ancak mühendislik açısından bu yükseklikteki duvarları ayakta durdurmak kolay olmadığından araştırmacılar şöyle açıklama yapmıştır: “En alt katın sert, kuvvetli taşlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Alta kalan her bir sıra bir santimetreden daha fazla bir miktarda çıkıntı yapmıştır. Bu durum tabanına büyük bir sağlamlık katar. Buna ek olarak rivayetlerden bilindiğine göre yukarıdaki katlar, şüphesiz sert taşlardan daha hafif olan mermerden inşa edilmiştir.”¹⁰²

Sarayın yüksekliğine yoğunlaşan Dellû'nun ifadesiyle “bu projeyi gerçekleştiren toplum, büyük bir mimari alt yapıya sahip olduğu kadar sanat ve teknik yönünden de bir hayli uzmanlaşmıştı. Sarayın buraya yapılacağını bilmesi, seçtiği yerin yüksek olması ve bu noktadan denizin görülmesi sarayın savaş için gelen düşmanlara karşı doğal bir güvence olarak kullanıldığını gösterir. Daha sonra etrafına bir sur çekilmesiyle güvenlik hassasiyeti daha da artırılmıştır. Yapının duvarlarına gösterilen sanatsal özenden dolayı sarayın içerisinde yaşayan, çalışan veya orada bulunan insanların yazın rahat bir

95 Abdullah Alî el-Kemîm, *Hâza hüve târîhü'l-Yemen*, (Kâhire: Mektebetü Medbûlâ, 2009), 1/518.

96 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/13, 20; Abdullah, “Gumdân”, 3/2236.

97 Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 95. Ayrıca bkz. Gerard Peet, “Origins of the Skyscrapers”, *CTBUH Journal*, 2011/1 (Rotterdam: Rotterdam University of Applied Sciences): 21.

98 İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 93; Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

99 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/18; Bekrî, *Mu'cem*, 3/1002; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 51.

100 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19.

101 Abdullah, “Gumdân”, 3/2235.

102 Abdullah, “Gumdân”, 3/2236.

hava teneffüs ettikleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde kışın da güzel bir sığınma mekânı olarak tasarlanmıştır. Çünkü büyük taşlar hem katların ağırlığını taşır hem de doğal yalıtım vazifesi görür. Kışın sıcağı yazın soğuğu koruyarak rahat bir ortam sağlar. Projeyi çizen kişinin dikkat ettiği hususlardan birisi katların yüksekliğini 10 zira olmasıdır. Yani yaklaşık 5 metre tavan yüksekliğinin olması havalandırmanın doğal çalışmasını sağlar.”¹⁰³

Yükseklik itibariyle çok büyük bir bina olarak tarif edilen Gumdân'ın gölgesi de aynı şekilde dikkat çekicidir. Rivayete göre güneşli bir günde gölgesi 3 mil (4.5 kilometre) uzaklıktaki Aybân'a/Ayneyn'a ulaşmaktadır.¹⁰⁴ Bu gölge boyu, abartılı ihtimalini taşıdığı kadar sarayın söylenildiği gibi yüksek olduğuna işaret olabilir. İbn Rüste'nin Gumdân'dan geriye kalan kısma çıkan birisinin San'a'nın tamamını kuş bakışı izlediğini söylemesi asıl yapının yüksek olduğunu doğrular.¹⁰⁵ Böylesi yüksek bir yapıda katlar arası irtibatı sağlayan merdiven sistemi açıkça belirtilmemekle birlikte oval tarzda bir çıkış ünitesinin olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁶

Kaynaklarda sarayın genel özellikleri tarif edilirken en alt tabakada “cubub” denilen büyük, siyah, sert, düzgün taşlardan yararlanıldığı belirtilir.¹⁰⁷ En üstlerin ise mermerden olduğu söylenir. Bu taşlar sıralı bir şekilde o bölgede çok fazlaydı. Katlar arasındaki tonajı hafifletmek adına her kat arasına değerli taşlara benzeyen akik veya buna benzeyen taşlar ile süsleme yapılmıştı.¹⁰⁸ Taşlar büyük bir ustalikle işlendiği için tek bir yapı görünümü arz etmekteydi. Taşlar arası bağlantı demir ve kurşundan kazıklarla sağlamlaştırılmıştı.¹⁰⁹ Yemen dağlarında bol bulunan granitler ile büyük duvarlar örülmüştü.¹¹⁰

Binanın son katında kralların oturmak ve devlet işlerini istişare için kullandıkları bir meclis bulunmaktaydı.¹¹¹ Burasının yekpare şeffaf bir mermer ile örtüldüğü ¹¹² ya da bir tavan ve sekiz mermer parçasından oluşan bir

103 Burhaneddin Dellû, *Ceziretü'l-Arab Kable'l-İslâm: et-Tarihü'l-İktisadi - el-İctimai - es-Sekafi - ve's-Siyasî*, (Beyrût: Darü'l-Farabi, 2001), 321.

104 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19; Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/174, 210; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, 51.

105 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 111.

106 Dellû, *Ceziretü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 321.

107 Hemdânî, *el-İklîl*, 8, 12.

108 Abdullah, “Gumdân”, 3/2236.

109 Halil Ortakçı, *İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014), 54. Ayrıca bkz. Halil Ortakçı, “Himyerîler”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık 2017): 92-124.

110 Dellû, *Ceziretü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 321.

111 Muhammed b. Habîb el-Hâşimî, *Kitabu'l-Münemmak fi ahbari Kureys*, thk. Hürşit Ahmed Faruk, (Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1985), 427; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 318; Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210;

112 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19; Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 93; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, 51.

kubbe altında yer aldığı söylenir.¹¹³ Tavanda gündüz ışığından faydalanma hususunda ileri bir teknoloji kullanmış ve şeffaf mermer kullanarak harika bir aydınlatma sistemi sağlamıştı.¹¹⁴ Odada oturan kişi yarı saydam mermer sayesinde gökyüzünde uçan çaylak ve kargayı birbirinden ayırabilirdi.¹¹⁵ Sarayın gece aydınlatmasına da çok önem verilmişti. Geceleri odada kandiller (ışıklar) yakarlardı. Biraz abartılı da olsa bu ışıklar, Sana'a'nın 50 kilometre kuzeyinde yüksek dağların başından görüldüğü söylenir. Aydınlatma odalarında yanan kandiller sabaha kadar sarayı aydınlattığı ve uzaktan görenlere şimşek çakıyor etkisi bıraktığı da rivayet edilir.¹¹⁶

Kare yapıda olduğu anlaşılan sarayın¹¹⁷ dört cephesi bulunmaktaydı ve her bir cephesi beyaz, sarı, kırmızı ve yeşil olmak üzere farklı renkte taşlarla inşa edilmişti.¹¹⁸ Her bir köşesinde aslana benzeyen pirinç, bakır¹¹⁹ veya tunçtan heykel konulmuştu.¹²⁰ Ayakları avlunun içerisinde yerde, göğsü ve kafası saraydan dışarı çıkardı. Ağzından karnının sonuna kadar boşluk ve boşluk içerisinde nakışlar vardı. Rüzgâr estiğinde aslan kükremesi gibi ses çıkarırdı.¹²¹ İçerisinde kandiller yanardı ve kafası acayip görünürdü.¹²² Aslanın başının içerisinde 12 zira' büyüklüğünde bir oda mevcuttu. Odanın Sabâ, dübür, kuzey ve güney kapısı olmak üzere dört kapısı bulunuyordu. Her kapının yanında içi boş bakırdan bir aslan heykeli vardı. Rüzgâr estiğinde aslan kükremesi gibi ses gelirdi.¹²³ Sac ve abanoz ağacından yapılmış çardağa benzer yerler bulunmaktaydı. Her birisinin içerisinde mermerden oturma yerleri dekore edilmişti.¹²⁴ Tüm bu anlatımlar Hemdânî'nin saray hakkında naklettiği şiirde özetlenmektedir:

Gumdân sarayının halkından sonra, ki onlar tefekkür eden kalbin şifasıdır.

Bu ray gökyüzünün göğsüne doğru yükselir, 20 tavanı vardır ve hiçbiri diğerinden farklı değildir.

Gökyüzüne o kadar yükselir ki başına bulutlardan sarık sarmıştır, üzerini örten mermerden kemeri vardır.

Taşlar birbirine o kadar sağlan binmiş ki sanki aralarında katran var, içerisindeki odalarda mermer ve ahşap işlemler var.

113 İryânî, "Gumdân", 96.

114 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19; Dellû, *Ceziretü'l-Arab Kable'l-İslâm*, 321.

115 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/18.

116 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/18; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 93.

117 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1/384.

118 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 93; Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210.

119 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19.

120 İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 93.

121 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19; Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/210; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 51.

122 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/15-25

123 Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 51.

124 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/20

Her köşede uçan bir kartalın kafası var, ya da bakırdan kükreyen bir aslan başı var. Sarayın içerisinde bir kattâra var (düşüşe bağlı hesap yapan alet), düştüğünde gündüz vaktinin saatlerini hesaplamaya yarar.

Sürü sürü kuşlar gelir üzerine konar, içindeki sular kanallardan akar ve sesler çıkar. İçerisindeki su gözlerinden içmeyle bitmez, Tepesinde de çok güzel bir manzara var. Mermerden o kadar güzel girişler var ki, Girmek isteyenler zorluk yaşamaz.¹²⁵

Şiirler vasıtasıyla gelen rivayetler de dikkate alındığında sarayın özellikleri kabataslak ortaya çıkmaktadır. Bu makul tasvirlerle, sarayın uzunluğunun bulutlara kadar olduğu, yıldızlara sohbet ettiği, gölgesinin Nukum ve Ayban arasında güneş ışınlarını kapatacak kadar uzun bir alana yayıldığı,¹²⁶ sarayın tepesinde yanan ateşin geceleri insanlar tarafından üç günlük mesafeden görülebildiği gibi mitolojik anlatımlar zarar vermez. Diğer taraftan çok yüksek olduğu anlaşılan sarayın harika özellikleri vardır ki, hayret uyandırıcı bu mimarî yapıda bir araya gelmişlerdir.¹²⁷ Netice itibariyle yapının aşağıdaki görsele benzediği tahmin edilmektedir.

Resim 9: Var olan bilgilerden hareketle Gumdân'ın tahmini çizimi¹²⁸

Şimdilik elimizde bulunan bu tahmini çizimle yetinmek durumundayız. Asıl çizimlere ulaşmak için ise arkeolojik kazılara ihtiyaç vardır. Zira eski Ye-

125 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/13.

من بعد غمدان المنيف وأهله وهو الشفاء لقلب من يتفكر
يسمو إلى كبد السماء مصعداً عشرون سقفاً سمكها لا يقصر
ومن السحاب معصب بعمامة ومن الرخام منقح ومؤزر
متلاحقاً بالقطر منه صخرة والجزع بين حروبه والمرمر
وبكل ركن رأس نسر طائر أو رأس ليث من نحاس يزأر
متضمناً في صدره قطارة لحساب أجزاء النهار تقطر
والطير واقفة عليه وفودها ومياهه قنواتها تنهدر
ينبوع عين لا يصرد شربها وبرأسه من فوق ذلك منخر
برخامة مبهومة فمتى ترد أربابه مدخولة لابعسر

126 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19

127 Abdullah, "Gumdân", 3/2236.

128 Hâyır, *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm*, 278.

menliler bir binayı inşa etmek istediklerinde binanın inşasına başlamadan önce, binaya dâhil olan en belirgin yerine bir taş yerleştirerek bu taş üzerine binanın planını çizmeyi gelenek haline getirmişlerdi. Buna rağmen saray hakkında ilk çalışmayı başlatan İryânî yaptığı araştırmada böyle bir nakşa (taşa) ulaşmamıştır. Fakat o, bu taşın yerin altında bir yerde olduğundan –şüpheye yer vermeyecek kadar- emindir.¹²⁹ Bu yüzden sarayın enkazında yapılacak yeni çalışmalarla daha gerçekçi çizimlere ulaşılabilir.

7. Gumdân'ın Yıkılışı

Gumdân Sarayı'nın yıkılışı Yemen'in yönetimini uzun süre üstlenen me-liklerin tarih sahnesinden silinmesiyle aynı dönemlere denk gelir. Bu siyasî boşluk ve değişen şartlarla birlikte Gumdân'a ihtiyaç kalmadığı gibi sarayın varlığı yeni sistem için tehlike unsuru olarak görüldüğünden yıkılması zaruri hale gelmişti. İlaveten, İslâmiyetin ortaya çıkışına yakın bir dönemde artan siyasî buhranlar yapının da adım adım yok olmasına sebebiyet vermişti. Belirtilen süreçte sırasıyla Himyer, Habeş, İran ve İslâm hâkimiyeti baş gösterdiğinden sarayın yıkılışında hepsinin payı bulunmaktadır ve yıkım muhtemelen bir anda değil de aşama aşama gerçekleşmiştir. Hatta kimi zaman yıkılan yerler restore edilerek saraydan istifade edilmeye çalışılmıştır. Nitekim yapının yıkılışına ait farklı rivayetlerin olması bunu doğrulamaktadır. Bu rivayetleri Habeşlilerin Yemen'i istilası, Hz. Peygamber dönemindeki siyasi olaylar ve Hz. Osman'ın hilafetindeki gelişmeler olmak üzere üç grupta toplayabiliriz.

Gumdân'ın bilinen ilk tahribatı Habeşlilerin Yemen'i istilası zamanına denk düşer. Himyer krallarından Zü Nüvâs'ın Yahudiliği benimsemedikten sonra kendi halkına zulmetmesi üzerine Habeşliler Yemen'e gelerek onunla savaştı ve Yemen'deki hâkimiyeti ele geçirdiler. Askerî alanda kazandıkları başarıları sağlamlaştırmak için bir takım siyasî hamleler yaparak eski düzene ait binaları yıkmaya başladılar. İbn Hişâm, Eryat'ın yıktığı kaleler arasında Beynûn, Selhîn ve Gumdân'ı zikreder ve Zû Cedan'ın söylediği şiiri de bu konuda kanıt olarak gösterir:

Sana haber verdikleri Gumdân kalesi dahi buna mani olamaz,

Yüksek dağın başında yüce bir yerde ruhban mevziini inşâ ettiler.¹³⁰

Ezrakî'ye göre Habeşliler Zü Nüvâs'ı yendiklerinde Yemen topraklarına girdiler ve San'a'ya ulaştıklarında Gumdân'ı yakıp yıktılar. Gumdân sarayların en büyüğüydü. Onun yanı başına Kulleys kilisesini yaptılar.¹³¹ Taberî de

129 İryânî, "Gumdân", 99.

130 İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/39.

وغمدان الذي حدثت عنه ... بنوه مسمكا في رأس نيق

131 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 138.

benzer görüştedir ve onun rivayetine göre Zû Nüvâs, Zâtülaber mevkiinde Habeş ordusuyla karşılaştı, yapılan savaşta ordusu yenildi. Himyer Krallığı'nın simgelerinden Selhîn, Beynûn ve Gumdân sarayları da yerle bir edildi.¹³² Habeşlilerin Himyer saraylarını yıkması sebepsiz değildi; çünkü bu saraylar Yemen işgaline direnenlerin kaldığı yerlerdi. Hemdânî de sarayın 525 yılında Habeşlilerin Yemen'i işgal ettikleri sırada yıkıldığını bildirir. Bu istila hareketinde yıkılan saraylar Selhîn, Beynûn ve Gumdân'dır. 'Alkame b. Zî Ceden'in aşağıdaki şiiri de bunu desteklemektedir:

Görmedin mi her şey helak olmuş, Beynûn boş kalmış sanki hiç yapılmamış.

Görmedin mi her şey helak olmuş, Selhîn de boş kalmış sanki bir devenin sırtı.

Görmedin mi Benî Utat'ı solgun, Üzerlerine kumlu rüzgârlar esiyor.

Himyer sarayları hakkında hiçbir şey duymadın mı? Tüm Himyer'in yaşadığı yerler bozuldular.¹³³

Anlaşılan o ki, Habeş ordusunun komutanı Eryât, Yemen'i işgal ettikten sonra yönetim için tehlikeli gördüğü askerî, idarî ve dinî merkezleri tahrip etmiştir. Gumdân bu üç özelliği de taşıdığından yıkılması öncelik taşıyan yapılar arasında yer almıştır. O, sarayın tamamından ziyade dinî ve askerî işlerin yürütüldüğü bölümlerini yıktırılmış veya başka bir rivayete göre yakırtmıştır.¹³⁴ Buradan çıkan süs ve ziynet eşyalarını Ebrehe'nin Kulleys kilisesinde kullandığı da söylenir.¹³⁵ Eryât'tan idareyi devralan Ebrehe'nin Kulleys/Kalîs kilisesini inşa etmesi¹³⁶ dinî anlamda hoşgörü içerisinde olmadıklarını gösterir. Ebrehe'nin kiliseyi Gumdân sarayı yakınlarına inşa ettirmesi Gumdân'ın bundan sonraki süreçte putperest mabedi olmaktan çıkarıldığına işaret olabilir. Yapıyı tamamen ortadan kaldırmayan Ebrehe, idarî işlerin yönetildiği kısmı ayakta bırakarak kendisi kullandı ve fil hadisesinden kaçarak burada öldü.¹³⁷

Ebrehe'nin ölümüyle Yemen'in iktidarını ele geçiren oğlu Mesrûk bölgede barış ve sükûneti sağlayamadığından Himyer soyundan gelen Seyf b. Zî Yezzen harekete geçti. Civar kabilelerden topladığı ordu ve İran Kisrası I. Hüsvrev'in yolladığı sayıları 800 ila 3600 civarında olduğu söylenen ordunun desteğiyle Mesrûk öldürülerek Habeş istilasını sonlandırdı. Habeşlilerin ko-

132 Taberî, 2/125; Nuh Arslantaş, "Zü Nüvâs", *DİA*, (İstanbul: 2013), 44/512

133 Hemdani, 8, 56.

أو ما رأيت وكل شيء هالك ... بينون خاوية كأن لم تعمر
أو ما رأيت وكل شيء هالك ... سلحين خاوية كظهر الابدبر
أو ما رأيت بني عطاء ناهيا ... قد أصبحت تسقي عليهم صرصر
أو ما سمعت بحمير وقصورها ... أمست معطلة مساكن حمير

134 Abdullah, "Gumdân", 3/2237.

135 İryânî, "Gumdân", 99.

136 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/395.

137 İbn Hişam, *et-Ticân*, 141; Löfgren, "Ghumdân, 1096.

vulmasının ardından İran ordusu komutanı Vehriz İran'a yıllık vergi vermek koşuluyla Seyf b. Zî Yezen'i Gumdân sarayına oturttu.¹³⁸ Böylelikle Gumdân idarî mekân olma hüviyetini tekrar elde etti. Seyf iktidara geçtikten birkaç yıl sonra Habeşliler tarafından öldürüldüğünde Sâasanîler duruma müdahale ederek Vehriz'i bölgeye vali olarak atadılar.

Gumdân'da Vehriz'le başlayan Sâasanî iktidarı, sırasıyla Merzübân, Teynücân, Hürre ve Bâzân'ın valiliği döneminde etkisini sürdürdü. Bu sıralarda sadece idarî bir merkez olarak devam ettiği anlaşılan saray büyük tahribatlara uğramadı. Sarayın yanı başındaki kilise ise atıl halde kaldı. 7. (628) yılda Hz. Peygamber'in gönderdiği mektupla Müslüman olan Bâzân, Gumdân'da kalmaya devam etti ve onun ölümüyle bu idarî merkez Şehr b. Bazân'a intikal etti. Sarayın içerisinde putların bulunmasından veya İslâm için tehlike arz etmesinden dolayı sahâbe tarafından tahrip edildiği düşünülmektedir.¹³⁹

Valilerin iktidarının ardından Gumdân İslâm düşmanlarının, bozguncuların idaresine geçeceği ve Kur'an-ı Kerim'de sarayın yıkılmasına dair işaretler bulunduğu iddia edilir. Bu yüzden Tevbe Sûresi'ndeki "*Kurmuş oldukları binaları, (ölüp de) kalpleri paramparça olmadıkça yüreklerinde sürekli bir kuşku olarak kalmaya devam edecektir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*"¹⁴⁰ ayeti ile Şuarâ Sûresindeki "*Siz boş şeylerle uğraşarak her yüksek yere bir anıt mı dikersiniz?*"¹⁴¹ ayetlerinin Gumdân için indiği iddia edilir. İşte bu ayetler inmesiyle Hz. Peygamber'in, Feriye b. Müseyk'e bir mektup yazarak Gumdân'ı yıkmasını emrettiği söylenir.¹⁴² Lakin sarayın yıkımı bu ayetlerden ziyade Esved el-Ansî'nin buraya yerleşmesiyle izah edilir.

Hz. Peygamber döneminde bir kısmı tahrip olduğu düşünülen sarayın taşları yine onun emriyle inşa edilen camiinin yapımında kullanılmıştır. Zira günümüzde Gumdân arsası ile Ulu Camii arası 500 metredir.¹⁴³ Bu yakınlıktan dolayı Ulu Camii yapılırken sarayının kapılarının bir kısmı caminin inşası sırasında kullanılmış ve hâlâ bazı taşlar caminin müstemilatı arasında yer almaktadır.¹⁴⁴

138 İbn Haldûn, *Tarih*, 2/74.

139 Bkz. Hemdânî, *el-İklîl*, 8/21

140 Tevbe, 9/110.

141 Şuarâ, 41/128.

142 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/21.

143 Abdullah, "Gumdân", 3/2237.

144 Surların yakınındaki cami, büyük bir cami olup taş ve kireç sıvadan yapılmıştır. Bölge fakihlerinin ifadesine göre bu mescit, Allah Elçisi'nin döneminde onun emriyle yapılmıştır. Mescidin mihrab bölümünde peygamberlerden birinin kabri vardır. Bu yüzden burası eskiden, mescit yapılmadan önce de kutsal görülmekteydi. Bu mescidin yapımını Peygamberimizin sahabelerinden biri üstlenmiştir. Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, (Leiden: Brill, trz.), 110.

Resim 10: Soldan sağa doğru San'a Ulu Camii'nin Bronz İşlemeli kapısı ve camii sütunlarında yer alan müsned hatları¹⁴⁵

Hz. Peygamber döneminde tamamen yıkılmadığı anlaşılan saray idarî bir merkez olarak devam etmiştir. Hz. Peygamber Veda Hacci'ndan döndüğü sırada Yemen'de irtidat eden Esved el-Ansî civar kabilelerin de desteğini alarak San'a'ya yürüyüp vali Şehr b. Bazân'ı öldürerek onun eşi Azâd ile evlendi. Bu ihtilal hareketinin meydana geldiği 10. (632) yılda "Yemen'in Rabbi" unvanıyla peygamberliğini ilan ederek Gumdân'ı hareketinin idarî binası olarak seçti. Bundan böyle Gumdân sarayında yaşamaya başladı. Esved'in hamleleri karşısında Hz. Peygamber, bölgedeki valilerine ve yerel liderlere yazdığı mektuplarla Esved ile savaşarak ne surette olursa olsun ortadan kaldırılmasını istedi. Nihayet bölgenin ileri gelenleri bir araya gelip, Azâd ile de anlaşarak Gumdân'da sarhoş halde geceleyen Esved üzerine bir suikast tertip ettiler. Sarayın en üst katında sarhoş halde yatan Esved'e ulaşmak isteyen suikastçıların duvarı kırdıkları ya da pencereden içeri sızdıkları rivayet edilir. Süharî'nin bildirdiğine göre Kays b. Mekşûh onu öldürdüğünde sahâbeden Ferve b. Müseyk'e Gumdân'ın tepesinden dışarıda bekleyen taraftarlara çağrı yapmasını söyledi.¹⁴⁶ Ferve'nin çağrısıyla Abs kabilesi toplandı ve sarayın tepesindeki yangını görenler sarayın etrafına gelmeye başladılar.¹⁴⁷ Kays, Esved'in kesik başını önlerine atarken Gumdân'daki yangın devam ediyordu.¹⁴⁸

Esved'in öldürülmesi sırasında Gumdân'ın büyük bir yangın geçirdiği ve tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Ancak sarayın bu ihtida hareketi sonu-

145 Hâyır, *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm*, 277.

146 Ebû Münzir Seleme b. Müslim es-Suhârî, *el-Ensâb*, thk. İhsan en-Nas, 4. Baskı (yy, 1427/2006), 254.

147 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/21; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 93; Löfgren, "Ghumdân, 1096.

148 Suhârî, *el-Ensâb*, 336; Abdullah, "Gumdân", 3/2237.

cunda da tamamen yıkılmayarak Hz. Osman'ın hilafetine kadar ayakta kaldığı rivayet edilir.¹⁴⁹ Hatta Hz. Osman'ın burayı yıktırmasıyla ölümü ilişkilendirilerek saraya efsanevî bir hava katılır. İbnü'l-Fakîh'in bahsettiği üzere sarayın dışa yansıyan bir kısmına ahşap bir tahta üzerine dökme kurşunla "Ey Gumdân rahat ol, seni yıkan kişi öldürülecektir." yazısı kazınmıştı ve Hz. Osman burayı yıktığından dolayı öldürülmüştü.¹⁵⁰ Hatta Hz. Osman yıktıktan sonra yazıdan haberdar olunca yeniden yaptırmak istediği; fakat yanındakilerin "dünyanın parasını harcansa dahi aynısını bir daha kimsenin yapmaya güç yetiremeyeceği" söylendiğinde bundan vazgeçtiği de söylenir.¹⁵¹

Bu tür mitolojik anlatımlar yapıların önemini vurgulamak için uydurulmuş olabilir. Diğer taraftan yapının Hz. Osman dönemine kadar kaldığı ve haklı gerekçelerle yıkıldığı anlaşılmaktadır. Zira yapı, Hz. Ömer döneminde gündeme geldiğinde onun "*Gumdân yıkılmadıkça Arapların işleri yolunda gitmeyecektir.*" dediği söylenir.¹⁵² Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, Müslümanlardan birinin cesedi burada bulunmuştu. Cinayetin faili olarak tespit edilen yedi kişi Hz. Ömer'in emriyle öldürüldükten sonra ve o şöyle demiştir: "*Bu cinayete San'â halkının tümü teşebbüs etseydi, bundan dolayı, onların tümünü öldürtürdüm.*"¹⁵³

Hz. Ömer'in de belirttiği üzere İslâm aleyhtarlarının toplandığı bir mekân olan Gumdân'ın yıkılması gerekliydi. Hz. Osman döneminde de San'a da devam eden dinî ve idarî düzensizliklerin önüne geçebilmek adına saray yıkılmış olmalıdır. Saraydaki putları dikkate alanlar Hz. Osmân'ın sarayı yıktırmasını Zühre putuyla ilişkilendirirler.¹⁵⁴ Yine Hz. Osman'ın Hz. Ömer'in sözüne itibar ederek idarî kaygılar sebebiyle yıktığı da söylenir.¹⁵⁵ Hz. Osman yıktırana kadar idarî bir merkez olarak varlığını devam ettirmiştir.¹⁵⁶

Sarayın yıkılmasıyla bölgede yaşayan halk ayakta kalan duvarları bozup taşlarını ev yapımında kullanmışlardır.¹⁵⁷ Hemdanî'nin inceleme yaptığı dönemde arta kalan kısım büyük bir tepeyi andıran devasa bir yapı iken enkaz zamanla ortadan kalkmıştır. Hatta taşların bir kısmıyla köprü de yapıldığı rivayet edilir. Nitekim taş taşımak amacıyla gelenlerin kalenin içerisinde yer alan kuyulardan su ihtiyaçlarını karşıladıkları bildirilir.¹⁵⁸

149 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/19.

150 İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 93; İryânî, "Gumdân", 98. Kitabenin müsned hattı ile bir mermer parçası üzerinde yazıldığı da söylenir. Bkz. İryânî, "Gumdân", 98.

151 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 4/211.

152 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1/385.

153 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 111.

154 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2/346; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/171.

155 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/12.

156 Hemdânî, *el-İklîl*, 8/15.

157 İryânî, "Gumdân", 98.

158 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 111.

8. İslâm Mimarisi Üzerindeki Etkileri

Saray türü yapılar, işlevleri gereği birbirine benzeseler de her milletin kendine has mimarî tarz ve üslubunun olduğu bir gerçektir. Şu bir gerçek ki, toplumlar yapılar inşa ederken kendi kültür ve inançları çerçevesinde eserler meydana getirirler. İşte bundan dolayı eski Arapların kadim tecrübesinin bir sonucu olan Gumdân Sarayının mimarî özelliklerinin İslâm mimarîsine sirayet edip etmediği merak konusudur.

Gumdân Sarayının İslâm mimarisinde etki ettiğine ilk işaret Yemen Ansiklopedisi'ndedir. Buradaki iddiaya göre sarayın girişindeki su saati daha sonra kurulan meşhur İslam şehirlerinden Fas, Merrakeş, Dımaşk vb. şehirlerin mimari eserlerinde kullanılmıştır.¹⁵⁹ Eski bir ölçüm birimi olan su saatlerinin m.ö. 16. yüzyılda Bâbil ve Mısır'da kullanıldığı bilindiğinden¹⁶⁰ saatleri Araplara özgü kılmak doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Diğer taraftan erken Arap mimarî içerisinde yer alan bu tür saatlerin sonraki yapılara sirayet etmiş olabileceği ihtimaller arasındadır.

Gumdân sarayının İslâm mimarisine etkilediğine dair en ciddi iddia Nuha N. N. Khoury tarafından öne sürülmüştür. O, Arap krallığının gurur kaynağı haline dönüşen ve medeniyet sembolü haline gelen İslam öncesi Güney Arap yapılarının izlerinin İslâm mimarisine sirayet ettiğini düşünür. Bunun en somut örneği ise Kubbetü's-Sahra'dır. Kubbetü's-Sahra'nın üstün fiziksel niteliklerinin Gumdân'a benzediğini ve tarihî bağlamın da bu iddiaya uygun düştüğünü iddia eden müellif aradaki benzerlikleri sıralar. Ona göre Gumdân ve Kubbetü's-Sahra birer güç anıtıdır. Her ikisi de özgürlüğü ifade eden ve bir zafer mesajı gönderen Arap mâbedleridir. Saray aristokrasisindeki seçkin grubun hükümranlık sembolleridir.¹⁶¹

Araplar üzerinde derin etki bırakan yapının İslâm devletindeki siyasî havanın değişmesiyle tekrar gündeme geldiğini iddia eden Khoury işe buradan başlar. Emevî halifesi Abdülmelik döneminde inşa edilen Kubbetü's-Sahra'nın yapılma nedenini siyasî çekişmelerle izah eder. Muhaliflerinin Kureyşliler olması karşısında Emevîlerin millî kimlik arayışına düştükleri ve çıkış yolu olarak kadim Arap kimliğiyle İslâm'ı birleştiren bir formül bulmaya yönelindiklerini düşünerek iddialarına şöyle devam eder:

“Muhaliflerin saldırıları karşısında Emevîler'in Arap kimliklerini ve eski Kureyşî aristokrasisinden daha baskın olan Yemen aristokrasinin ön plana

159 Abdullah, “Gumdân”, 3/2236.

160 Harrison J. Cowan, *Time And Its Measurement: From the Stone Age to The Nuclear Age*, (Ohio: The World Publishing Company, trz), 58.

161 Nuha N. N. Khoury, “The Dome of the Rock, the Ka'ba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments”, *Muqarnas* Vol. 10 (1993): 62.

çıkarak hükmetme haklarını vurgulamaları gerekiyordu. Bu mesajı düşmanlarına anladıkları bir dilde iletilmesi gerekiyordu. Bu amaçla öncelikle krallık sisteminin benzeri olan saltanat sistemine geçildi. Fakat bu sistemin adının duyulmasıyla Emevî karşıtları Emevileri, kendilerinden önce gelenlerin halife olmasına karşın onları kral olmakla suçladılar. İkinci mesaj ise Gumdân gibi antik hanedan türbelerinin imgelerini yansıtan ve İslam halifeliğine yeni soluk getiren Emevî hanedan rejimine geçişi gösteren Kubbetü's-Sahra'nın inşasıydı. Nitekim Ubeyd b. Şeriyeye'nin eski Arap krallıkları hakkında Muaviye'ye sunduğu kitabının sonlarında Himyer yönetiminin, Hz. Muhammed aracılığıyla yeni hanedanlığa katıldığına dair bir not olduğu iddia edilir. Bu ifadeden hareketle Muaviye, kendisini eski Sebe-Himyeri krallığının varisi ve Peygamber tarafından başlatılan yeni Arap sürecini devam etmek için seçilen bir seçkin grubun üyesi olarak tanımlamıştır."¹⁶²

Khoury bu iddiasını desteklemek için Emevîlerin Yemen tarihi hakkında malumat sahibi olduklarını ve İsrâiliyata yöneldiklerini gösterir kanıtlar sunar. İsrâiliyyât'ın en önemli rivayetçilerinden Ka'b el-Ahbâr'ın Emevilere sirayet ettiğini ve Şam'ın türbe kenti seçilmesinde belirleyici bir etkisi olduğunu düşünür. Ka'b el-Ahbar'da olduğu gibi, İslâm'dan önce Arap tarihiyle ilgili konularda genellikle nihai otorite olduğu söylenen Yemenli tarihçi Vehb b. Münebbih (ö. Yaklaşık 732) de Emevilerle çağdaştır. Benzer şekilde, İslam öncesi Arap tarihini Emevî halifesi Muaviye'ye anlatan Ubeyd b. Şeriyeye el-Cürhümî (ö. 686) de Yemenlidir.¹⁶³

Yemen tarihine önem veren Muaviye'nin 680 yılında ölümünden sonra ve 691'de Kubbetü's-Sahra'nın tamamlanmasından hemen önceki yıllarda, kabile konfederasyonlarının yeniden şekillendirilmesi ve şecerelerine müdahale edilerek Yemen soyu üzerinde oynamalar yapılması sebepsiz değildi. Sonraları Emevî aleyhtarı Hz. Ali'nin çocukları ve peygamber torunlarını desteklemek için çeşitli grupların bir dizi isyanı (en önemlisi İbnü'l-Zübeyr'in) karşısında Emeviler yalnız kalmış ve güce ihtiyaç duymuşlardı. Daha önce hâkim oldukları bölgelerdeki hamiyetleri kaybolmuş ve bir müddet sonra yeniden kazanılmıştı. Yönetim ise Süfyânî kolundan Mervânî koluna geçmişti. İşte bu hadiselerden başarıyla çıkan Emevî hanedan üyeleri istikrar düzeline, Kubbetü's-Sahra'yı inşa ederek hâkimiyetlerini pekiştirmek istemişlerdir. Abdülmelik'in Araplaştırılmış yönetimin hâkim olduğu ve hükümetin merkezileştirildiği bir dizi reform başlatması da aynı gayedendi.

Khoury, hâkimiyetlerini güçlendirmek adına Kubbetü's-Sahra'nın inşasına başlayan Emevîlerin kubbe süslemeleri ve mozaiklerde de Arap tarihi-

162 Khoury, *The Dome of the Rock, the Ka'ba, and Ghumdan*, 61.

163 Khoury, *The Dome of the Rock, the Ka'ba, and Ghumdan*, 59.

ne dair imgeler bulunduğunu iddia eder. Mozaikler özellikle Arap imajını yansıtmak için tasarlanmıştır ve buradaki taşlar Arap tarihindeki taşlarla ilgilidir. Nitekim “*Kitâbü't-Tîcân*”da hanedan idaresinin sembolü olan Tac’ın, sadece isimler de değil, kitap başlıkları düzenlemelerinde de her idarecinin adı yazılı olduğu yerlerde de taç giymiş kral manasına gelen kelimelerle yazılması güçlü birer işarettir.¹⁶⁴

Khoury’nin iddialarının bir kısmı tarihî realiteye uymakla birlikte Ya’kûbî’nin Abdülmelik’in Kâbe’ye alternatif olarak Kubbetü’s-Sahra’yı inşa ettirdiği suçlamasını ciddiye alması iddialarını gölgelemektedir. Çünkü Kâbe’ye alternatif olması Şîî tarihçi Ya’kûbî’nin Emevîleri yermek için bilinçli bir şekilde seçtiği düşünülür. Ayrıca Emevîlerin kurduğu devletin Himyerlerin devamı niteliğindeki Arap-İslâm devleti olduğu iddiasını doğrulayacak hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Muaviye’nin Arap kültürüne meraklı olmasından dolayı Yemenli tarihçileri sarayında ağırladığı gerçektir.¹⁶⁵ Bu hamleyi meşruiyet sorununu aşmaya yönelik adım olarak görmemek gerekir.

Gumdân’ın fiziksel özellikleriyle Kubbetü’s-Sahra’nın benzer olduğu iddiası kısmen doğru olabilir. Çünkü iki yapının da yükseklikleri gözden kaçmaz. Kubbetü’s-Sahra’nın 30 metre yüksekliğinde, 20.44 metre çapındaki kubbesi¹⁶⁶ Gumdân’a benzemektedir. Yine her iki eserin de yapı malzemesi mermer gibi sağlam taşlarla inşa edilmesi bir benzerlik olarak kabul edilebilir. Kubbetü’s-Sahra’nın duvarlarının kalınlığının 1.30 metre yüksekliğinin 9.50 metre olması da kısmen Gumdân’ı anımsatır. Ancak Kubbetü’s-Sahra sekizgen, Gumdân kare yapıda olmasıyla iki yapı birbirinden uzaklaşır. Sekizgen yapılar Suriye mimarisindeki kiliselere has özellikler arasında yer aldığından bu şekildeki yapıların Gumdân ile bağlantısını sağlamak zordur.

Kubbetü’s-Sahra’nın mimarî özelliklerinde İslâm öncesi Arap mimarîsinin izleri aranacaksa bu iş için Gumdân Sarayından ziyade Kudüs’e yakın bölgelerdeki yapıtlara yönelmek gerekir. Çünkü İslâm’dan önce Yemen kadar Hîre bölgesi de *saraylar memleketi* olarak bilinirdi ve burada saray, kilise, ribat tarzı birçok yapı inşa edilmişti. Hîre saraylarının mimarî üslubu yakından incelendiğinde Kubbetü’s-Sahra ile ortak noktaları hemen göze çarpar. Nitekim İbn Battûta, Havernak Sarayı’nın yapıldığı coğrafyayı tarif ederken burada büyük kubbelerin olduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁷ Mozaik süslemeleri ve

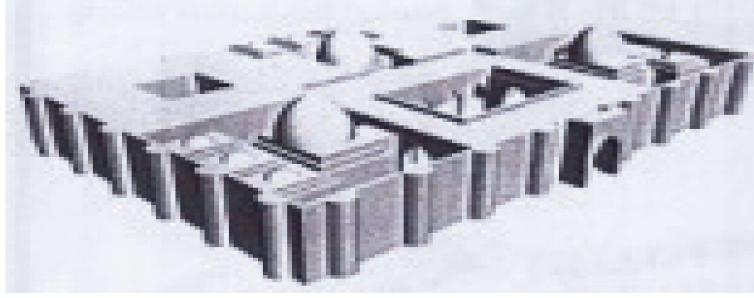
164 Khoury, *The Dome of the Rock, the Ka’ba, and Ghumdan*, 57-65.

165 Ebû Abdullah Şemseddin ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, (Beyrût: Dâru’l-İhyâ, trz.), 1/42; Mehmet Emin Özafşar- Mahmut Demir, “Vehb b. Münebbih”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/608.

166 Yapı hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, “Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi”, (Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi, 2006), 466.

167 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İbn Battûta, *er-Rihle*, (Ribât: Memleketü Ma’rib, 1417), 2/7.

gösterişli yapısıyla dikkatleri üzerine çeker. İsmi Havernak ile birlikte zikredilen Sedîr/Sudeyr Sarayı'nın ise üç kubbeden oluşan taş bir yapıt olduğu bilinmektedir.¹⁶⁸ Şayet bir etkiden bahsedilecekse bu kubbelerin İslâm mimarisi üzerinde etkileri tartışılabilir. Ayrıca Hîre bölgesinde Hristiyanların inşa ettiği Deyr'ler de birer mimarî örnekleriydi.¹⁶⁹

Resim 11: Sedîr Sarayı'nın gösterir prototip çizim.¹⁷⁰

Sonuç

Cahiliye döneminin sanatsal faaliyetlerini araştıranların karşılaştığı zorlukların başında güvenilir ve yeterli bilgiye ulaşamama problemi gelmektedir. İslâm diniyle yeni bir sürece giren Araplar, geçmişte kazandıkları tecrübeleri yansıtmak yerine yeni dinin anlaşılması için gayret göstermişlerdir. Bu yüzden İslâm'dan önce Arapların mimarî çalışmaları, süsleme sanatının incelikleri, el işi sanatlarında kaydettikleri aşamaları; müzik, şarkı ve raks alanlarında ulaştıkları seviyeler gölgede kalmıştır. Gumdân gibi nice büyük saraylar, mabetler, sanatsal açıdan estetik duran heykeller, yazıtlar, taşlara kazınan nakış ve resimler yerle bir olmuştur.

Cahiliye dönemine ait Arapların kültür varlıklarının büyük bir kısmının kaybolmasına rağmen bazı kitapların satır aralarında Gumdân'a dair bilgiler yarı efsanevî tarzda işlenmiştir. Sarayın yüksekliğinin 140 metre civarında olması, uzunluğunun bulutlara kadar yükselmesi, yıldızlarla sohbet etmesi, gölgesinin 4.5 km öteye gitmesi, ilk inşasının Arapların medeniyet sahasına çıktığı Hz. Nûh'un oğlu Sâm'a kadar götürülmesi, arsanın belirlenmesinde çaylak kuşunun rehberlik etmesi gibi tasvirler birer mitoloji olsa da yapının gerçekliğine bir zarar vermezler. Bu tarzdaki rivayetlerin yerel inanışlardan beslendiğini fark etmek zor değildir. Diğer taraftan günümüze kadar ulaşan kitabeler, kaya resimleri, cahiliye şiirleri ve coğrafya kitaplarında Gumdân tüm detaylarıyla olmasa da genel hatlarla incelenmiştir. İslâmî kaynaklar içerisinde özellikle Hemdânî'nin *el-İklîl* kitabı bu konuda iyi bir rehberdir.

168 Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 3/201.

169 Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/29.

170 Kâdat Mûsâ Razûkî- Şazî Abbas Hasan, "el-Fidâü'l-mi'mârî fî memleketi'l-Hîre ve hükümü's-Sâsanî", *Mecelletü'l-Hendese* 6/17 (2011): 303.

Gumdân'ın varlığı tarihî kaynaklar ve arkeolojik materyaller ile sabit olduğundan, doğal olarak, bu büyük yapının İslâm kültürüne katkısı tartışmaya açılmıştır. Elbette Arapların İslâm'dan önce mimarî tarzda tecrübe sahibi olmaları ileride yapacakları binaların yapımını kolaylaştıracağı kadar mimarî üsluplarının zenginleşmesinde etki edecektir. İşte bu etkileşimin farkında olan Khoury, tarihî olayların seyrinin ve yapının dış cephesinin gösterişli tarzın bir neticesi olarak Kubbetü's-Sahra'nın Gumdân'dan etkilendiğini iddia etmiştir. İki yapının da dış cephesinin gösterişli olması aralarında benzerliğin olduğuna işaret gibi görünse de saray tarzı yapılar veya mabetler vermek istediği mesajı dışa yansıttığından süslemeleri olmaları gayet doğaldır. Kubbetü's-Sahra'ya nakşedilen taç işlemlerinin Yemen krallarına atfen yapıldığını söylemek şuan itibariyle kişisel bir değerlendirmeden öteye gitmez. Tarihî olaylar noktasında ise Khoury'nin sınırlı veya taraflı rivayetlerden yola çıktığı anlaşılmaktadır.

Kubbetü's-sahra İslâm mimarisinin bilinen ilk kubbeli yapısıdır. Gumdân'ın tepesinde şeffaf bir tavanın olması iki yapının zirvedeki ihtişama yoğunlaştığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat bu sadece şekle bakarak yapılan basit bir çıkarımdan öteye gitmez. Diğer taraftan Gumdân bir güç anıtı olduğundan yüksekliğiyle meşhur olmuştur. İşte bu noktadan bakıldığında Gumdân'ın erken İslâm mimarisinin genelinde görmek zordur. Çünkü ilk dönemde yapılan yapılar sade ve yükseltisi fazla olmayan eserlerdir. Camiî ve Mescid gibi mabetler ise Kâbe modeline göre inşa edildiğinden benzer yapıdadır. Mesela Hz. Peygamber döneminde San'a şehrinde inşa edilen Ulu Camii, Gumdân'a 500 metre mesafede olmasına rağmen yapı itibariyle Kâbe'yi anımsatır. Sonraki dönemde ise yapılar zenginleşerek önceki çevre kültürlerin etkisi ve muhtemelen geçmişte elde edilen mimarî birikimle gösterişli binalar yapılmıştır.

Kaynakça

- Abdullah, Yusuf Muhammed. "Gumdân". *Mevsuatü'l-Yemeniyye* 2. Baskı. San'a: Matbaatü Yemen, 1423/2003.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endülüsî (ö. 487/1094). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endülüsî (ö. 487/1094). *Mu'cem mâ ista'cem min esmâ'l-bilâdî ve mevâdi*. 3. baskı. Beyrût: Âlimü'l-Kütüb, 1403.
- Berrû, Tevfîk. *Târihü'l-Arabî'l-Kadîm*. 2. Baskı (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1422/2001).
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066). *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâl*. (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405), 2/9.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 4. Baskı. Lübnân: Dâru's-Sakî, 1422/2001.
- Dellû, Burhaneddin. *Ceziretü'l-Arab Kable'l-İslâm: et-Tarihü'l-İktisadi - el-İctimai - es-Sekafî - ve's-Siyasî*. Beyrût: Darü'l-Farabi, 2001.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh (ö.250/864). *Ahbâru Mekke vemâ câe fihâ mine'l-Âsar*. thk. Rüşdi Salih. Beyrût: Dâru'l-Endülüs, trz.
- Feyûmî, Muhammed İbrahim. *Târihü'l-fikri'd-dîni'l-câhilî*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1415/1994.
- Hâyır, Enver Muhammed Yahya. *el-Kasru fî Yemeni'l-kadîm beyne'l-haber ve'l-aser*. Yüksek Lisans Tezi: Câmiatü San'a, 1970.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Ya'küb (ö. 360/971). *Sıfatü cezîretü'l-Arab*. Leiden: Brill, 1884.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Ya'küb (ö. 360/971). *el-İklîl*. San'a: Dâru'l-Kelime, trz.
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö. 770/1368). *er-Rihle*. Ribât: Memleketü Ma'rib, 1417.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye el-Hâşimî (ö.245/860). *Kitâbü'l-Muhabber*. thk. Elisa Lichtenstadter. Beyrût: yy. trz.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye el-Hâşimî (ö.245/860). *Kitabu'l-Mü-nemmak fî ahbari Kureys*. thk. Hurşit Ahmed Faruk. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1985.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 732/808). *Tarihü İbn Haldûn*. thk. Halil Şahhâde, 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1988).
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833). *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa Saka. Mısır: Matbaatü Mustafa, 1375/1955.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (ö. 218/833). *et-Tîcân fî Mulûki Himyer*. 2. Baskı. San'a: Merkezu'd-Derâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347/1928.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh (ö. 300/912-13). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrût: Dâru's-Sâdır, 1889.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer ö. 300/913). *el-A'lâku'n-nefse*. Leiden: Brill, trz.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 365/976). *el-Buldân*. thk. Yusûf el-Hâdî. Beyrût: 'Âlimü'l-Kütüb, 1416/1996.
- İryânî, Mutahhar Ali, "Gumdân evvelü nâtihat sehâbi fî'l- 'âlem", *Mecelletü Turâsi'l-Arabî* 58/1 (Ocak 1995)

- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (ö. 821/1418). *Subhu'l-A'sa fî Sınâati'l-İnşâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trz.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283). *Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-ibâd*. Beyrût: Daru's-Sadr, trz.
- Khoury, Nuha N. N., "The Dome of the Rock, the Ka'ba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments", *Muqarnas* Vol. 10. 1993.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takiyyüddîn Ahmed b. Ali (ö. 845/1442). *Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-ḥiṭaṭ ve'l-âşâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzeli (ö. 345/956). *Mürücü'z-zeheb*. thk. Müfid Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355/966). *el-Bed' ve't-târîḥ*. Bûrsaid: Mektebetü Sa-kafetü'd-Diniyye, trz.
- Neşvân el-Himyerî, Saîd (ö. 573/1178). *Mulûk-ü Himyer ve akyâlü'l-Yemen*. thk. Ali b. İsmâil el-Mu'ted- İsmâil b. Ahmed el-Cerâfi. Beyrût: Dâru'l-Avde, 1978.
- Ortakçı, Halil. *İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- Ortakçı, Halil, "Himyerîler", *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık 2017).
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (ö. 606/1210). *Tefsîr-i kebîr mefâti-hu'l-gayb*. Beyrût: Dâru İhyau Turâs, 1420.
- Suhârî, Ebû Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim (ö.511/1117). *el-Ensâb*. thk. İhsan en-Nas. 4. Baskı. yy, 1427/2006.
- Süheyli, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî (ö. 581/1185). *Ravdû'l-Unûf fî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebevî lî İbn Hişâm*. thk. Abdurrahman el-Vekîl. 1-7. Cilt. Beyrût: Dâru İhyâü't-Turâsi'l-Arabî, 1412.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153). *el-Milel ve'n-Nihal*. Kahire: Müessesetü Halebî, trz.
- Yâkut el-Hamevî, Şihabüddin Yâkut b. Abdullah (ö. 626/1229). *Mu'cemu'l-buldân*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1995.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed (ö. 1205/1791). *Tâcu'l-Arûs min Cevâ-hiri'l-Kâmus*. Kuveyt: Matbaatü Hukumatü Kuveyt, 1395/1975.
- Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm*. 15. Baskı. Beyrût: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, trz.